

BENLİK-KAVRAMI VE BENLİĞİN GELİŞİMİNDE

DİNİN ROLÜ

Murat YILDIZ*

Abstract

The Self-Concept and the Role of Religion in the Development of Self-Concept

The aims of this paper can be summarized at three points. First of them is to review the literature in relation to the self-concept; at the same time, it is intended to give information about the conceptualization and measurement of the construct of the self-concept. Also, the factors which play important roles in the process of development of the self-concept. The second aim of this paper is to indicate the several explanations proposed by major psychological approaches such as behavioristic, psychoanalytic, humanistic, personalistic, symbolic-interactive, etc. Finally, this literature review aims at presenting some knowledge of relationship between religion / religiousness and the development of the self-concept.

Key Words: The self-concept, development of the self-concept, elements of the self-concept, religion/ religiousness.

Özet

Bu makalenin üç amacı vardır. Birincisi, benlik-kavramının tanımlanması, öğeleri, ölçümü, gelişimine etki eden faktörler hakkında bilgi vermektir. İkincisi, belli başlı bilimsel paradigmalardan benlik-kavramı konusundaki çeşitli açıklamalarını bir kurgu içinde özetlemektir. Üçüncüsü ise, din/dindarlık değişkeninin, benlik-kavramı gelişiminde etkili bir rolünün olup olmadığını incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Benlik-kavramı, benlik-kavramının gelişimi, benlik kavramının öğeleri, din/dindarlık.

Giriş

*Benlik-kavramı*¹ (self-concept), yaklaşık son yarım asırdır üzerinde en çok tartışmanın yürütüldüğü psikoloji kavramlarından biridir. Bu kavram,

* Yard. Doç.Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Türkçede *self-concept*'in karşılığı olarak 'benlik-kavramı' teriminin yanısıra 'kendilik-kavramı' ve 'öz-kavramı' terimleri de kullanılmaktadır. Bununla birlikte, bir çok çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da 'benlik-kavramı' teriminin kullanımı tercih edilmiştir. Bu çalışmalardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Baymur, 1985, s.267; Yanbastı, 1990, s. 255; Cüceloğlu, 1991, s. 427; Arı ve diğ. 1998, s. 53; Erdem ve Akman, 1998, s. 92; Sarı, 1998; Bacanlı, 2004, s. 14 vd.; Altıntaş ve Gültekin, 2005, s. 107.

'gelişimi, tek veya çok boyutluluğu, ilişkisi kurulan diğer kavram ve alanlar' gibi bir çok yönden inceleme konusu olmuştur. Örneğin, Markus ve Zajonc (1985), psikoloji açısından benlik-kavramını, bireyin bilişinin temel bileşeni olarak ileri sürerken, Erikson (1968), benlik-kavramının, psikolojik stres ve çatışmanın kaynağı olduğunu belirtmektedir. Sosyoloji açısından ise, Kaplan (1986) benlik-kavramının, hem bir sosyal ürün hem de sosyal bir güç olduğunu iddia etmektedir (akt. Rosenberg, 1989).

Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde de görüleceği gibi, James ile Mead'ın benlik-kavramıyla ilgili açıklamalarıyla başlayan ve Freud'un 'ego' kavramını ortaya koymasıyla da, daha da önem kazanan bu kavram, bilim dünyasında çok sayıda araştırmaya konu olmuştur (Gezici ve Güvenç, 2003). Bu araştırmalar, hem benlik-kavramının ve öğelerinin (ilgili alt-kavramlarının) daha ayrıntılı bir şekilde anlaşılmasına, hem de çeşitli değişkenlerle olan ilişkilerinin saptanmasına katkıda bulunmuştur. Akademik başarıdan, cinsiyet değişkenine; psikiyatrik tanı türlerinden ırk değişkenine varıncaya kadar geniş bir yelpaze içinde ilişkisi kurulan benlik-kavramının gelişiminde etkili diğer bir değişken de 'din/dindarlık' değişkeni olduğu gözlenmektedir.

Dolayısıyla *çalışmamızın amacı*, benlik-kavramı ve öğeleri hakkında tanım, analiz, yaklaşım ve araştırmaların bir *kurgusunu yapmak*, aynı zamanda, benlik-kavramının gelişiminde 'din/dindarlık' olgusunun rolünü betimlemeye çalışmaktır.

A-Benlik-Kavramının Tanımı

Bireyin farkında olduğu, yani algılayabildiği tarafı veya parçası olarak nitelendirilen benlik, aynı zamanda kişinin bilinçli bir şekilde kendi varoluşu olarak adlandırabildiklerinin de toplamıdır. Kişinin "ben" veya "benim olarak ifade ettikleridir. Başlangıçtaki benlik-kavramı *sözel ifade öncesi bile* olsa, büyük ölçüde benlik-yaşantılarından oluşmaktadır. Bu benlik yaşantıları da bireyin "ben", "benim" veya "kendim" olarak ayırt ettiği fenomenolojik alandaki olaylardan oluşur. Benliğimiz, zaman içinde herhangi bir anda farkındalığımız hakkında sahip olduğumuz fikir ve tutumlardan oluşur. Dolayısıyla, kendimizle ilgili farkındalığımızdan, kendimizi bir varlık olarak nasıl değerlendirdiğimize ilişkin fikirler ortaya çıkmaktadır (Nelson-Jones, 1982, s. 21; Verkuyten, 1989; Rosenberg, 1989; Hamachek, 1995; Kulaksızoğlu, 2001,

s.113). İşte, bu benlik durumu, bilinçlilik halidir ve zihinsel bir içeriktir. Benlik, Kohut'un (1998_a) da belirttiği gibi, egoyu da içine alan bir kavramdır. Kişinin atıf merkezidir, deneyimleri ve geçmişi yaşayan yönüdür. Her birimizi, bir diğerinden ayıran özelliştir. Organizma içinde, bireyde bütünü oluşturan parçaların, hem birbirlerine, hem de çevreye karşı geliştirdikleri ilişkidir. İnsanın herhangi bir şey olmasından öte, bir nitelik olmasıdır. Gelişme ve olgunlaşma ile ortaya çıkan kişisel bilinçlilik (Kozacıoğlu ve Gördürür, 1995, ss.42-43).

Sonuç olarak, "*benlik-kavramı*; kişinin kendi kimliği, değeri, yetenekleri, sınırları, değer yargıları, amaçları, vb. gibi kendisi hakkında algılayabildiği görüşlerinin, duygularının ve tutumlarının tamamı; bireyin kendi benliğine ilişkin tanımı; kendine ilişkin zihinsel tablosudur" (Byrne, 1974, s.271; Yörükoğlu, 1993, ss.101-103; Erden ve Akman, 1998, s.92; Budak, 2000, s.583; Gander ve Gardiner, 2001, s. 492).

B-Benlik-Kavramının Çok-Boyutluluğu

Benlik-kavramı, bireyin karşılaştığı yeni roller, durumlar ve hayat geçişleri gibi değişimlerden kolay etkilenen, bundan dolayı hem sürekli ve değişmez, hem de dinamik özellik taşıyan karmaşık bir yapı ve süreçtir. Yani, benlik-kavramının, kişiliğin diğer boyutlarındaki gibi, hayat boyunca biyolojik, gelişimsel ve sosyal süreçlerle karşılıklı etkileşim içinde olan bir görevi vardır. Buradan hareketle, pek çok araştırmacı ve kuramcıya göre, bir obje hakkındaki benlikle ilgili düşünceler, tutumlar şemalar veya kuramlar benlik-kavramının çok yönlü yapısını gösterir (Epstein, 1980; Markus, 1983; Kihlstrom ve Cantor, 1984; Hoelter, 1985; Demo, 1992; Sondhaus ve diğ., 2001).

Kuramsal ve ampirik çalışmalar benlik-kavramının çok boyutluluğunu destekler mahiyettedir (Byrne, 1984; Fleming ve Courtney, 1984; Marsh, Barnes ve Hocevar, 1985; akt. Marsh, 1987). Bu kavramı, çok yönlü bir fenomen, imajların, şemaların, kavramların, protiplerin, kuramların, hedeflerin veya görevlerin bir toplamı olarak görmek gerekir (Markus ve Wurf, 1987). Aksi takdirde, benlik-kavramı ile diğer yapılar arasındaki ilişki, eğer onun çok-boyutluluğu görmezlikten gelinirse yeterli düzeyde anlaşılabilir (Marsh, 1987).

Markus ve Wurf (1987), benlik-kavramının açıklanması ve tanımlanması hakkındaki çoğu araştırmanın, görevi ihmal etme, evlilikte tatmin veya

okul başarısı gibi daha çok benlik-saygısını ilgilendiren tek boyutlu bir benlik-kavramıyla, kavramı tanımlamaya teşebbüs ettiklerini ve yetersiz kaldıklarını iddia etmişlerdir. Onlar alternatif olarak, benlik-kavramının dinamik yorumlayıcı yapısı üzerine odaklanmışlardır. Bu yaklaşım, bireyin içsel süreçleri (bilgi edinme süreci, etkilemek, güdülenme) ile kişiler arası süreçlerini (sosyal algı, durum, ortak ve ilişki stratejisini seçme ve geri-bildirim tepkisi) içermektedir (Markus ve Wurf, 1987).

Westen (1990) de, benlik-kavramının, sosyal bilinci, sosyal güdülenmeyi, duygu ve psikopatolojiyi içeren geniş bir psikolojik fenomen olduğunu teyit etmektedir. Benlik-kavramı konusunda bir tarafta kalıcı özellikler, arzular, amaçlar, dürtüler, güdüler ve hatta libido gibi içsel süreçlere yükleme yapan psikanalitik, davranışçı, deneyci ve insancı psikolojik yaklaşımlar varken, diğer tarafta, kişilerarası ilişkileri içeren ve kültürel faktörleri dikkate alan daha geniş bir benlik anlayışı sunan bilişsel-sosyal yaklaşımlar yer almaktadır (akt.: Kitayama, 1992; McCann, 1992; Markus ve Kitayama, 2003).

Sonuç olarak, benlik-kavramının bu çok-yönlü yapısı, kendi içinde, benlik-saygısı, benlik-farkındalığı, benlik-algısı gibi çok sayıda alt-kavramın ortaya çıkmasına imkan tanımış, ayrıca sözkonusu kavramın incelenmesi yönünde farklı yaklaşımların da ortaya çıkmasına zemin oluşturmuştur.

C-Benlik-Kavramını Açıklamaya Yönelik Bazı Yaklaşımlar

1. William James ve Benlik-Kavramının Psikolojiye Konu Oluşu:

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren, yapısalcılık, işlevselcilik, davranışçılık, psikanaliz, gibi bir çok psikolojik yaklaşım, insan davranışını ve onun altında yatan süreçleri anlamak amacıyla kuramsal açıklamalarda bulunmuştur. Bunların herbiri ortaya çıktıkları dönemin felsefi ve bilimsel anlayışı çerçevesinde psikoloji bilimine yaptıkları katkılarıyla, onun tarihi serüveninde yerlerini almışlardır. Örneğin, Schultz ve Schultz'un da (2001) belirttiği gibi, işlevsel psikolojinin öncüsü James (1842-1910), psikolojiye yaptığı katkılardan dolayı A.B.D.'nin en büyük psikoloğu olarak kabul edilmiştir. Onlara göre, özellikle James'in, 1890 yılında iki cilt halinde yayımlanmış olan "*The Principles of Psychology*" adlı eseri, bugün bile psikolojiye yapılan en büyük katkı olarak düşünülmektedir (s.204). James, bu eserinin en

uzun bölümünü (100 sayfa), “*Benlik-Bilinci (The Consciousness of Self)*” konusuna ayırmıştır. Böylece, ilk önceleri felsefi problemlerle ilgili bir kavram olarak kullanılan benlik terimi, artık psikolojinin bir konusu olmaya başlamıştır (Hilgard, 1962, s.463 ve 491).

James (1952/1890), sözkonusu eserinde benliğin “bilen benlik (self as knower)” ve “bilinen benlik (self as known)” olmak üzere iki boyuttan oluştuğunu ve bilimin konusu olabilecek benlik boyutunun ise, ‘bilinen benlik’ olması gerektiğini ileri sürer. O, ilk defa benliği, fiziksel, sosyal, duygusal ve zihinsel nitelendirmelerle tanımlanan “benim (me)” ile *algılama, düşünme, hatırlama* işlevlerini içeren “ben (I)”i eş zamanlı bir gelişim olarak betimler. Bu yapı içinde ‘bilen benlik’ *özne (I)*, ‘bilinen benlik’ ise *nesne (me)*. Bilimin konusunun nesne niteliğinde olması gerektiği için, o zaman psikolojinin konusu olabilecek benlik, *bilinen benlik* alanıdır (Hamachek, 1988; Bacanlı, 2004, s.11). James’e göre, *maddesel, ruhsal* ve *sosyal* olmak üzere benliğin üç yönü vardır. *Maddesel benlik* kişinin, diğer kişiler ve maddesel şeylerle özdeşleşmiş olmasıdır. Örneğin, bir iş adamının büyük para kaybederek iflas etmesi sonucunda, intihara teşebbüs etmesi gibi. *Ruhsal benlik*, çok subjektif olup, kendimizi nasıl algıladığımızı, nasıl değerlendirdiğimizi içerir (Bruno, 1996, ss.100-101). *Sosyal benlik* hakkında ise, James şöyle demektedir: “İnsanın onu tanıyan ve zihninde imajını taşıyan bireyler kadar sosyal benliği vardır. Ama, imajları taşıyan bireyler tabii olarak gruplara ayrıldığı için, pratik açıdan, o kişinin, düşüncelerine önem verdiği birbirinden farklı kişiler veya gruplar kadar çeşitli sosyal benliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Genellikle kişi, bu çeşitli grupların her birine kendinin farklı bir tarafını gösterir... Kendimizi çocuklarımıza, arkadaşlarımıza gösterdiğimiz gibi; müşterilerimize, emrimizdeki işçilerimize göstermeyiz. Bu olay, insanın birkaç benliğe bölünmesinin pratik açısından ne olduğunu ortaya koyar” (akt.: Bacanlı, 2004, s.15).

2. Davranışçılık ve Benlik-Kavramı: James’in sözkonusu eserinin yayınlanmasından 1948 yılına² gelinceye kadar, yani yaklaşık 60 yıl boyunca benlik-kavramının, psikoloji alanıyla ilgili herhangi bir çalışmaya konu olma-

² Bu tarihte yayınlanan benlik ile ilgili çalışmanın künyesi şöyledir: Raimy, V.C. (1948). “*Self-references in counseling interviews*”, *Jou. of Consulting Psychology*, 12: 153-163.

diğı gözlenmiştir. Acaba bu konuya niçin ilgisiz kalınmıştır? Cevap olarak, “davranışçılık yaklaşımının etkisi” denilebilir. Özellikle 1910’lardan itibaren kendini ciddi bir şekilde hissettiren ve öncülüğünü John B. Watson’ın yaptığı “davranışçılık” olarak bilinen yeni bir hareket başlamıştır. Davranışçı paradigma, psikolojinin bir bilim dalı olabilmesi için, yöntem ve teknikler açısından fizik ve doğa bilimlerine benzer bir yapıya sahip olması gerektiğini, dolayısıyla laboratuvar ortamında ya da gözlenebilirliğe dayalı objektifliğin sağlanarak incelenebilecek konuların, ancak psikolojinin konusu olarak kabul edilebileceğini savunmaktaydı. Bu bakış açısı doğal olarak, zihin, bilinç, duygular gibi subjektif olguları psikolojinin ilgi alanının dışında tutulmasına yol açmıştır.

3. Psikanaliz, Ego ve Benlik-Kavramı: Kişiliğin oluşumuna ilişkin psikodinamik yapının önemli üç sacayağından biri olan *ego*, psikanalitik çalışmalarda benlik (self) yerine kullanılmaktadır. Topografik kişilik kuramında, daha çok vurgu, bilinç düzeyleri üzerine olmasından dolayı, bu kuram Freud’un düşünce gelişimi içerisinde geçici bir model olarak yer almıştır. Çünkü Freud, klinik çalışmalarında elde ettiği bazı verilerin topoğrafik modele göre açıklayamayacağını farketmişti. Bu ve benzeri durumlar onu, kişilik örgütlemesini açıklayacak yapısal bir model geliştirmeye sevketti. Bu kurama göre, id-ego-süperego şeklindeki sınıflandırmada ego, kişiliğin bilinçli tarafını oluşturmakta ve id ile süperegonun dış dünya arasında dengeyi sağlama işlevini görmektedir. (Geçtan, 1984, s. 17-18).

Freud’un ego ile ilgili düşünce dönüşümü şöyle özetlenebilir: *Birinci dönem* olarak kabul edilebilecek, 1896-1897 tarihinden³, *önceki dönemde* Freud, ego’yu bilinçli düşünce ve değerlerden meydana gelen, bastırılmış bilinçdışıdaki dürtü, arzu ve isteklerle ilişkisi olmayan bir sistem olarak düşünmüştür. *İkinci dönem*, 1897 ile 1923’de Freud’un ‘Ego ve İd’ adlı kitabının yayınlanması arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde, ego kavramı topoğrafik kuramın ortaya koyduğu sistem içinde yer alan ve içgüdülerle

³ Freud, 1896 yılında ilk defa psikanaliz kavramını kullanır, 1897 yılında kendi kendine psikanaliz uygulama cesareti gösterir.

yakından ilişkisi kurularak biyolojik bir temele dayandırılmıştır. Ego'nun savunma işlevi, bilinçdışı türevlerini bastırma ile sınırlı olan içgüdüsel bir süreç olarak tasarlanmıştır. Üçüncü dönem olan, 1923 ile ego-analistlerinin sözcüsü olan Hartmann'ın bu akım hakkındaki görüşlerini Viyana Psikanaliz Derneği'nin bir toplantısında açıkladığı tarih olan 1937 arasındaki dönemde, ego, yapısal bir oluşum olarak tanımlanmış ve kalıtsal olarak gelen, içgüdüleri de kapsayan, doğuştan gelen gizil güçlerin tümü olarak tanımlanan 'id'den tamamıyla ayrılmıştır. Ego, gerçeklik ilkesinin egemenliğindedir ve ikincil sürece uygun etkinlik gösterir, doyumunu erteleme yeteneği vardır. Ego kişiliğin yürütme organıdır (Geçtan, 1984, ss.17-18; 29-32; 67).

Ego kavramının *dördüncü dönemi*, Freud'dan sonra gelen bir grup kuramcının özellikle yapısal kurama getirdikleri önemli boyutlardan dolayı topluca "ego-analistleri" olarak anılan grubun 1937'de hız verdiği faaliyetleriyle başlar. Aslında, bu faaliyetler, Anna Freud'un 1936'da yayımladığı "Ego ve Savunma Düzenekleri" adlı eserinde ortaya koydukları düşüncelerin, Hartmann ve Rapaport tarafından daha da geliştirilmesiyle gerçekleşmiştir. Hartmann'ın, düşüncelerin giderek içgüdüsel enerjilerden bağımsızlaşması anlamında *ego özerkliği* kavramı ve uyum yetenekleri konusundaki ısrarı daha güçlü bir ego psikolojisinin geliştirilmesine, egonun dış dünyayla ilişki içindeki etkin rolünün anlaşılmasına yol açmıştır. Onun bu kavrama getirdiği en önemli katkının, dürtüler ve çatışmalardan bağımsız olarak gelişen özerk ego işlevlerinin varlığını ileri sürmesi olduğu söylenebilir. Uyumsal işlev gören ego, doğuştan olup, dış çevrenin ve id'in beklentileri arasındaki dengeyi sağlamaktadır. Ego-analistleri, egonun bilişsel işlevlerine özel bir önem vermiş ve psikanalitik kuramın, psikanaliz dışı, örneğin, psikoloji, sosyoloji, kültürel antropoloji gibi alanlarda uygulanabilmesi için pek çok varsayımın oluşmasına ilham kaynağı olmuştur (Geçtan, 1984, ss.70-71).

Diğer taraftan tarihsel kökenini Klein'in görüşlerinden alan Nesne-İlişkileri Kuramcılarında (Object-Relation Theory) Fairbairn, kendi ego kuramını biyolojik içgüdü kuramından ayırmıştı. İçgüdülerin enerjiyi ya da gerilimi azaltma yerine, nesne arama eğiliminde olduğunu ileri sürmüştür. Ruhsal aygıtın yaşamın başlangıcından itibaren dinamik yapılardan oluştuğunu bu yapılarla bir bütün oluşturan ego'nun nesnelere ilişkili olduğunu varsaymıştır. Günümüze doğru gelindiğinde ise, ego psikolojisi ile günümüzün Nesne-İlişkileri Kuramcısı olarak tanınan diğer bir teorisyen de Mahler'dir. Onun en

önemli katkısı erken çocukluk dönemindeki gelişim dönemlerini ve psikolojik doğum olarak nitelendirdiği *ayrışma-bireleşme* sürecini tanımlamasıdır (Tura, 1996; akt.: Şafak ve Arkar, 2003). “Benlik-psikolojisi”⁴ çerçevesinde yazdıklarıyla Kohut, Hartmann ile başlayan, ‘benliğin (self)’, ‘ego’dan kavramsal olarak ayrılma sürecine önemli katkılarda bulunmuştur (Kohut, 1979; 1998_a; 1998_b). Kohut, kuramı ilk ortaya koyduğunda benliği (self), ego içinde yer alan bir *benlik-kavramı* yani ‘kişinin kendini algılayış biçimi ve kendisiyle ilgili imgeler bütünü’ şeklinde düşünmüştür. İkinci kuramında ise o, benliği, bir üst örgütlenme, “kişiliğin çekirdeği, algıların ve girişimlerin merkezi” şeklinde nitelendirmiş ve tüm psikopatoloji alanına açıklama getirmeyi hedeflemiştir (Terbaş, 2004). Ona göre, benlik-kavramının, nedensellikten ve işlevsellikten bağımsız temel bir fenomeni içermesi gerekmektedir (Bertelsen, 1996).

Jung (1968), insanda doğuştan geldiğine ve kendisini gerçekleştirmeye, kusursuzluğa ulaşma yönünde insanı güdülediğine inanılan evrensel bir benlik tanımını benimser. Ona göre benlik, egonun şablonudur, kolektif bilinçaltında bulunan merkezî, örgütleyici, yönetici arketiptir ve diğer bütün arketipleri kapsar. Buna göre benlik, ruhun çekirdeğidir, gelişimin arketipidir (Budak, 2000, s.124). O, ‘benlik’i bütünlüğün merkezi olarak değerlendirmekte ve bütünlüğe ulaşabilmek için, kendimizi her yönüyle tanımamız ve kabul etmemiz gerektiğini belirtmektedir. Bu aşamaya büyük çaba harcamaksızın, olgunlaşmadan ulaşılamaz. Ayrıca, benlik, sadece merkez değil, aynı zamanda bilinç ve bilinçaltını çevreler (Fordham, 1996, s.78 vd.). İşte, bilinç ve bilinçaltı öğelerini birleştiren orta noktayı Jung “*benlik*” olarak adlandırmış ve onu, *bireleşmenin son noktası olarak* nitelendirmiştir (Jung, 1968, sözeden, Kısa, 2005, s.91). Jung’a göre bireleşme süreci, doğal bir süreç olup, fiziksel gelişim ve yaşlanmaya bağlı olarak psişede ortaya çıkar. Çoğu insan bunun farkında olmasa da insanoğlunda potansiyel olarak bu süreç vardır. Yani, insan bedeni biyolojik olarak yaşlanmaya programlandığı gibi, onun kişiliği de bireleşmeye programlanmıştır. İnsan psişesindeki bu süreç, kendiliğinden doğal bir

⁴ Benlik-Psikolojisi (Self-Psychology): “Psikolojide, insan davranışlarının nedenselliği ve açıklanması konusunda benliği merkezi bir yere oturtan yaklaşımların ortak adı (Budak, 2000, s.124).

şekilde ortaya çıkmasına rağmen, kalıtım, aile, çevre gibi çok çeşitli etkenler nedeniyle kolaylıkla engellenebilmektedir. Benlik, sadece bireyleşmenin amacı değil, bu süreci ortaya çıkaran bir dürtü olarak da görülmelidir, böylelikle benlik, hem neden hem de sonuç olmaktadır (Kısa, 2005, s. 90 vd.).

Hayat biçimi ve yaratıcı-benlik (creative power of the self), Adler'in (1927) en önemli kavramlarından biridir. Öncelikle yaratıcı benlik kavramını Adler şöyle açıklamaktadır: Yaratıcı benlik, bölünmez, tutarlı ve yaratıcı olan bir benliktir ve kişilik yapısına hakim olur, yani, 'kalıtımın ve edindiğimiz tecrübelerin sağladığı kaba malzemeden' kişiliğimizi oluşturur. Başka bir deyişle insanoglu, kendi kişiliğini kendine özgü bir şekilde yine kendi yaratıcı benliği sayesinde şekillendirmektedir. Bu bakımdan yaratılan bir kişilik, subjektiftir, dinamiktir, bütündür, şahsidir ve kendine özgü bir tarzda şekil almıştır. O, hayata anlamını veren şeydir, ulaşmak istenen gayeleri ortaya koyduğu gibi, bu gayelere ulaşmanın yollarını da telkin eden veya gösteren şeydir (Yörükkan, 2000, s.50 ve 87). Hayat biçimi ise, bireyin çocukluk dönemlerindeki etkileşimleri sonucu kendine özgü geliştirdiği bir davranış örüntüsüdür. Bir anlamda bu kavram, kişinin geliştirmiş olduğu hayat tasarısıdır. Bireyin amaçlarını, kendisine ve dünyasına ilişkin görüşlerini ve hedeflerine erişebilmek için edindiği sıradan davranışları ihtiva eder. Yazılarında çok net açıklanmamakla birlikte, bu tanımlamalar, benlik ya da ego'nun, 'kişilik', 'genel tutum' gibi kavramlarla eşanlamlı olduğunu gösterir (Geçtan, 1984, s. 82).

Horney'e (1950) göre ego, nevrotik kişilerde gözlemlenen 'kişilik işlevlerinin bölünmesi' olgusunun kısımlarından birini oluşturur. O, 'ego ülküsü' (ego ideal) kavramını tanımlarken, 'ego ülküsü'nün kişide ana-baba imgesinin bir kalıntısı olduğunu ve kusursuzluğa karşı geliştirilen bir hayranlığın anlatımı, dolayısıyla kendisini kabul etmeyen bir benliğin ulaşmak istediği ütöpik bir amaç olduğunu ifade eder (Geçtan, 1984, s.153). Horney, 'benlik-sönmesi (self-extinction)' kavramını, kendini sadece başkalarının bir yansıması olarak görür ve onların hayatı aracılığıyla yaşamaya çalışan nevrotik kişileri tanımlamak için kullanır (Budak, 2000, s.586).

Diğer bir psikanalist olan Sullivan (1947), geliştirdiği ilişkiler kuramı çerçevesinde *benlik-sistemi (self-system)* adını verdiği bu kavramın, insan ilişkilerinin ürünü olan anksiyetinin azaltılması ya da kaçınılması için kişinin

aldığı bir dizi koruyucu önlemleri ve denetlediği davranışlarını içerdiğini belirtir. Bunlar, bir kısım davranış biçimlerini onaylayan 'iyi-ben' ile bir kısım davranış şekillerini yasaklayan 'kötü-ben' nin oluşturduğu bir yapıdır (Yanbastı, 1990, s.123).

4. Allport'un Personalistik Psikolojisi ve 'Proprium' Kavramı:

Allport (1961), kişilik kuramını geliştirirken normal insanı, yani hasta olmayan bireyi ölçüt olarak almıştır. Onun kişilik gelişim kuramında, ego kavramıyla karışmaması, alana yeni bir terim kazandırma ve bireyin *bilen* oluşunu vurgulamak amacıyla, benlik (self) kavramını kullanmayı tercih etmemiş, onun yerine '*proprium*' terimini kullanmayı önermiştir. Ona göre bu terim, kişiliğin bebeklikten başlayarak ve giderek örgütlenen, aslında bireyin benliğine olan duygularını kapsayan yedi boyuttan oluşmaktadır. Bu boyutların her biri, kişiliğin özel ve gizli yönlerini içerir ve bireyin kendini nasıl bildiğini, duyduğunu ve tanıdığını belirler. Tümü yaşanan ve hissedilen, bilinen *beni* tanımlar. *Proprium*, özetle, kişiliğin bedensel biliş, benlik-imgesi, benlik-saygısı, benlik-özdeşimi, benlik-algısı, mantıksal düşünme, benlik-kimliği, amaçlı çaba ve bilen işlevlerini kapsayan çok yönlü bir kavramdır (Yanbastı, 1990, s.208; Kayıklık, 2000, ss.29-32). Ayrıca Allport'un olgun kişiliğin (mature personality) özelliklerine ilişkin açıklamalarını başlıklar halinde şöyle özetleyebiliriz: Benlik duygusunun yayılımı; benliğin başkalarıyla sıcak ilişkileri; duygusal rahatlık ve benliği kabul; akılcı algılama, beceriler ve düzen; benliğin nesnelleştirilmesi, anlayış ve şaka; bütüncül hayat felsefesi; kuramcı insan; ekonomik insan; estetik insan; sosyal insan; politik insan; dindar insan (daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kayıklık, 2000, ss.34-36).

5. İnsancı (Hümanistik) Psikolojinin Benlik-Kavramına Yaklaşımı:

Davranışçılık, etkisini, D. Snygg (1941) tarafından yazılan ve davranışçılığa karşı alternatif bir paradigma, yani "fenomenolojik yaklaşım"ı teklif eden makalenin A.B.D.'de yayınlanmasına kadar devam ettirdi. Sözü edilen makalede Snygg, psikolojinin bireyin fenomenal ve algı dünyasını, incelenme konusu olarak kabul etmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bu makale, özellikle A.B.D. psikoloji çevrelerinde çok kısa sürede etkisini göstermiştir (Rosenberg, 1989). İşte bu gelişmeler, 1960'lı yıllara gelindiğinde *insancı* (humanistic) yaklaşım adı verilen bir akımın psikolojide davranışçılık ve psikanalizden sonra *üçüncü güç* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. A. Maslow ve C.

Rogers tarafından öncülüğü yapılan bu yaklaşım -ki Rogers (1961) yaklaşımını *fenomenolojik* yaklaşım diye adlandırmıştır- insanın doğasına iyimser bir bakış açısıyla, özellikle davranışçılık ve psikanaliz kuramlarından ayrılır. Fenomenolojik yaklaşıma göre, insan davranışını biçimlendiren en önemli etken, onun kendini ve çevreyi o andaki algılayış ve anlamlandırış biçimidir. Bir başka ifadeyle, bireyin kendini ve dış dünyayı kendine özgü bir biçimde algılama sırasındaki öznel yaşantısıdır (Cüceloğlu, 1991, s.32). Burada, sosyo-kültürel çevreyi de içeren dış dünyayla, bireyin öznel yaşantısı olarak nitelenen deruni dünya arasında bir ilişkinin olduğu ifade edilmektedir. İşte, Rogers (1942), bu ilişkinin farkında olduğumuz bölümüne *benlik-kavramı* (*self-concept*) adını veriyor (Yanbastı, 1990, s.254, Sarı, 1998). Bu, “ben (I)” veya “benim (me)” in -benliğin- algılamalarına dayanan bölümdür. Organizmanın temel bir güdüsü, kendini gerçekleştirme eğilimidir, organizmanın büyütülmesi ve korunmasına hizmet eden oluşumlardaki tüm kapasitelerini geliştirmeye yönelik doğal bir eğilimdir. Rogers (1951), kişilik gelişim kuramında, kişilik kavramının yerine, onun merkezi kavramı olan benlik-kavramını kullanmayı tercih etmiştir (Byrne, 1974, ss.275-276). James’in sosyal-benliğiyle, Rogers’ın benlik-kavramı birbirine benzemektedir. *Sosyal benlik* veya benlikler, bireyin sosyal yaşantısı içinde pek çok maskeler takmasını, roller üstlenmesini ifade eder ki, baba rolü, anne rolü, öğretmen rolü, sevmediği kişiye karşı takınılan sevecenlik maskesi gibi bir çok durumla ifade edilebilir (Bruno, 1996, ss.100-101). Rogers, *benlik-yapısı* kavramını, insanın dışındaki durumlara ilişkin değerlendirmelerde kullanır (Geçtan, 1984, s.234).

Rogers’ın benlik kuramında, *ideal-benlik*, bireyin ulaşmak istediği ve sahip olduğu takdirde kendisini çok değerli bulacağı benlik-kavramını ifade eder. Bu durumda kişide ortaya çıkan uyumsuzluk, benlik ile tecrübe edilen benlik, -yani *gerçek-benlik*- arasındaki farkın büyüklüğünden kaynaklanmaktadır. Farktaki artış benlik yapısını bozmakta ve anksiyeteye yol açmaktadır. Gerçek-benlik ile ideal benlik arasındaki fark arttıkça, uyumsuzluk düzeyinde de bir artış gözlenmektedir. (Byrne, 1974, ss.284-285).

Rogers, bireyin benlik-kavramının ve onun değerlerinin, birey için önemli bir kişiyle –genellikle bu kişi, annedir- hayatının ilk dönemlerinde etkileşim içinde olmasına dayanarak kazanılmış olduğunu ileri sürer. O, farklı cinsiyet türlerini içeren ebeveyn-çocuk etkileşimlerinin, benliğin gelişimi üzerine oldukça farklı etkiler bıraktığını ifade eder. Tüm bebekler açısından,

farkındalığın ilk ortaya çıkışı hoşlanma ve hoşlanmamayı, zevk ve acıyı içerdiği farzedilir. Soğuktan hoşlanılmaz, sarılmaktan hoşlanılır gibi (Byrne, 1974, s.280).

6. Sembolik Etkileşimci Yaklaşım ve Benlik-Kavramının Kültürel Boyutları: Benlik-kavramı konusunda katkıda bulunan diğer bir yaklaşım ise, sembolik etkileşimci ekolünün ortaya koyduğu düşünceleri içermektedir. Bu kuramın öncüleri arasında, C.H. Cooley, G. Mead ve E. Goffman gibi isimler sayılmaktadır. Benlik konusuna 1900'lü yıllarda ilgi duymaya başlayan Cooley, bireyin benlik (self) olarak kabul ettiği duyguların, benlik-olmayan (non-self) türünden kabul ettiği duygulardan daha güçlü olduğunu ileri sürer. Bununla birlikte, onun konuya en önemli katkısı, *ayna-benlik* (looking-glass self) kavramıyla olmuştur. Bu kavram, 'bireyin kendini, başkalarının algıladığı gibi algılaması olarak' tanımlanmıştır. Daha sonra, ayna-benlik kavramından hareket eden Mead'a göre benlik-kavramı, 'kişinin başkalarının kendisine nasıl tepkide bulunduğuyla ilgilenmesinin bir sonucu olarak sosyal etkileşim içinde ortaya çıkar'. Yani, sosyal-benlik yoluyla, birey ile diğerleri, karşılıklı etkileşim sonucu, birbirlerinin tepkilerini şekillendirirler. Özetle, *sosyal-benlik* (social-self), Mead'ın etkileşimci kuramına göre, benlik-kavramının da temeli olarak kabul edilmektedir (Epstein, 1973; akt.: Bacanlı, 2004, s.14; Budak, 2000, s.687).

Goffman'a (1959) göre ise, 'kişilerarası etkileşim, hatta daha geniş bir perspektif içinde, 'dünya' (görünümler dünyası) herkesin kendi rolünü oynadığı bir tiyatro sahnesidir'. Bireyler sosyal etkileşim içinde karşılarındaki kişilerde arzu ettikleri izlenimi meydana getirebilmek için çeşitli roller oynamakta ve maskeler kullanmaktadırlar. Bu maskeler kişi için birer benlik haline gelmektedir, çünkü kişiler farklı ortamlarda farklı amaçlarla çeşitli roller oynamak zorunda kalmaktadırlar. Özetlenmeye çalışılan bu görüşlerden anlaşılacağı üzere, sembolik etkileşimci yaklaşımın W. James'in sosyal benlikle ilgili görüşlerden oldukça etkilendiği söylenebilir (Bacanlı, 2004, s.15 ve 21). Dolayısıyla bu bağlamda, benlik-kavramının, sosyal etkileşimin bir sonucu olarak ortaya çıktığı ve kişinin benlik gelişiminde *sosyo-kültürel çevrenin* belirleyici bir rolünün olduğu ifade edilebilir (Hortaçsu, 1989).

Bu düşüncenin sonucu olarak, son zamanlarda, sosyal benlik kavramının daha net ortaya koyabilmek amacıyla, benliğin kültürlerarası bakış açısıyla incelenmesine yönelik yürütülen araştırmalarda bir artış gözlenmektedir (Karakitapoğlu-Aygün, 2004). Bu artışın altında yatan ana fikir, Kotre'nin (1985), "bir kimsenin sosyal konumu ne olursa olsun, *kültürden bağımsız benlik* diye bir şey yoktur" sözünde ortaya çıkmaktadır (akt.: Bock, 2001, s.371). Yine, Sayar'a (2003) göre, benlik, tanımı gereği tarihsel ve kültürel bağlamdan, içinden çıktığı toplumun değer ve yargılarından ister istemez etkilenir. Tarihten ve kültürden etkilenmemiş, bağlantısız, evrensel bir benlikten bahsedilemez.

Kağıtçıbaşı (1998), benliği inceleyen bazı yeni psikolojik ve antropolojik yaklaşımların ve özellikle de Amerikan sosyal psikolojisinde benliği ön plana çıkaran yeni eleştirel yaklaşımların olduğunu belirtmektedir. Bu yaklaşımlar, ona göre, bireycilik/toplulukçuluk ikilemine yönelik kültürel ve kültürlerarası yeni araştırmalarla birleştiğinde, benlik tanımlarının kültürel farklılıklar gösterdiğine yönelik temel bir boyutun varlığına işaret eder. Bu boyut, *ilişkisel-ayrışmış* benliğe yansıyan (karşılıklı) bağımlılık-bağımsızlık boyutudur (s.83). Birçok araştırma, Amerikalıların, Çin, Hindistan ve Japonya'lı katılımcılardan farklı bir benlik-tasviri (self-description) gösterdiklerini ortaya koymuştur. A.B.D. dışında, örneğin, Filipinler, Çin, Zimbabwe ve Japonya'da yapılan araştırmalarda da, Batılı benlik-kavramından farklı bir yapının saptandığı belirtilmiştir. Kısaca özetlersek, bireycilik-toplulukçuluk kültürel boyutları, benlik-kavramlarındaki kültürlerarası farklılıklar bakımından açıklayıcı bir değişken olarak gözükmektedir (Watkins ve diğ., 1998).

Ayrışmış benlik, Kağıtçıbaşı ve birçok sosyal psikolog tarafından eleştirilmektedir. Onlara göre, 'Batı psikolojisi sağlıklı örnek olarak tek bir benlik türünü kabul eder: O da *ayrışmış* benliktir. Psikanalitik yaklaşım içinde, Nesne-İlişkileri Kuramının yeniden yapılandığı bu süreç, bireyleşme-ayrışma sürecinin "çözümlemesinden" kaynaklanır. Bireyleşme-ayrışma, çevreden özerk olmayı sağlayan bir erken gelişim sürecidir. Aynı zamanda nesne değişmezliği ve nesnelerin bilişsel ifadelerinin oluşmasıyla ilgili bilişsel gelişime dayanır' (Kağıtçıbaşı, 1998, ss.97-98). Fakat, Geertz (1975), "belirgin sınırları olan, kendine özgü, az veya çok güdüsel ve bilişsel uyum içinde bir evren olan; belirgin bir bütünlük oluşturmuş farkındalık, duygu, yargı ve hareketin dinamik merkezi olan; hem diğer bütünlüklere hem de sosyal ve doğal geçmişe karşı zıt bir

şekilde oluşmuş diye tanımladığımız Batılı benlik kavramı, bize çok mantıklı gelse de, dünya kültürleri bağlamında çok garip bir fikir olabilir” demektedir. O, Bali’de bireylerin önemli olmadığını, toplumda üstlendikleri rollerin ve diğer kişilerle nasıl ilişkide bulduklarının önemli olduğunu vurgulamaktadır. O, kişilerin, kendilerinin bile unutabileceği anlamsız bir sözcük olan isimleriyle değil, kimin oğulları olduğuyula tanımlandığı bir ortamda, benliğin “*ilişkisel*” olarak kavramlaştırılması üzerinde durmaktadır (akt.: Kağıtçıbaşı, 1998, s.84). Tarihe bakmak bu konuda daha fazla bilgi sağlayabilir. Müslüman gelenekte, ataerkil anlayış, oğlan çocukları ve erkekleri kendi isimleriyle değil, kimin oğlu olduklarını gösteren bir yapıyla çağrılmakla, kendini göstermiştir. Arapçadaki ‘*ibn*’ ve ‘*bin*’ veya Türkçedeki ‘*oğlu*’ kelimeleri genellikle kişinin kendi adını kullanmadan babasının ismiyle birlikte kullanılmıştır. Bu yüzden bazı Türk halk ozanları (Köroğlu, Dadaloğlu) ile *İbn* Sina ve *İbn* Rüşd gibi ünlü İslam filozofları sadece babalarının adıyla tanınmaktadırlar (Kağıtçıbaşı, 1998, s.86).

D-Benlik-Kavramının Öğeleri

Benlik-kavramının içeriğinden hareketle, gerçekleştirilen çok sayıdaki araştırma, -bir çok kavramda da yaşandığı üzere- benlik-kavramının farklı yönlerinin olduğunu göstermiştir. Bugün literatüre giren çok sayıda *öge* (alt-kavram) bulunmakla birlikte, benlik-kavramıyla ilgili çok kullanılan *öge*, benlik-saygısı olmuştur. Bu öğeler, aralarındaki çok küçük farklardan dolayı zaman zaman iki ögenin birbiri yerine veya aynı anlamda birlikte kullanıldığı sözkonusudur (bkz. Tamar ve diğ. 1992; Hortaçsu, 1989). Öğeler hakkında verilen bilgiler, yapılan tanımlamalar irdelendiğinde, benlik-algısı ile benlik-kavramı; benlik-imesi ile benlik-tasarımı; benlik-farkındalığı ile benlik-bilinci alt-kavramlarının benzer veya aynı anlamda kullanıldıkları gözlenmektedir. Zaten kavramlara ilişkin tanım ve açıklamalar incelendiğinde de bu tablonun ortaya çıkması kaçınılmaz gözükmektedir. Bu durum, sözkonusu kavramların soyut, tanımlanmasının güç olmasından ve bu kavramları kullanan araştırmacıların bakış açılarının farklılıklarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bundan dolayı, bu kavramlar hakkında kısa bilgiler vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. Benlik-Algısı (Self-Perception): Benlik-algısı, kişinin kendi hakkında neye inandığı ve ne bildiğine dayanır. O, kişinin kendi hakkındaki belirli gö-

rüşleri, duyguları, arzuları, yetenek ve sınırlılıkları, ilgi ve ilgisizlikleri ile hakim davranış biçimlerine ilişkin algılaması ve yorumudur. Bu yorum, şu andaki görüşlerin yanında gelecekle ilgili umut ve beklentileri de içerir (Eisenberg ve Delaney, 1998, s. 65; Budak, 2000, s. 444).

Benlik-algısının dört boyutundan sözedilmektedir: 1) *Aracı olarak benliği algılama*: Yaptıklarımız için tepkiler hissederim. 2) *Devamlılık olarak benliği algılama*: Devamlı benlik-algısı, geçmişin yüklerini bugüne ve geleceğe taşıyan yansıtıcı bir benlik-değişimini mümkün kılar. Benliğin devamlılığı benliği bireyle ilgili kalıcı bir obje haline getirir. 3) *Öteki insanlarla ilişkide benliği algılama*: Kişiliğin oluşumunda, insanlar arası ilişkinin, yani diğer insanlarla sosyal etkileşimde bulunmanın önemli bir etkisi olduğu gibi, bu durum benlik-algısında da önemli bir etkidir. Sağlıklı ruhsal durumumuzu, bizim benlik algımızla öteki insanların bizim hakkımızdaki genel algılamalarıyla örtüşmesine bağlayabiliriz. 4) *Değer ve hedeflerin somutlaştırılması olarak benliği algılama*: Hırs, kıskançlık, kibir, saygınlık, suçluluk gibi olgular anlamına gelmektedir (Hilgard, 1962, ss.491-492).

Söz konusu kavramla ilgili geliştirilen kuramlardan biri olan, Bem'in (1972) *Benlik-Algısı Kuramına* göre, bireyler, başkalarının duyguları, davranışları ve inançlarıyla birlikte kendi duygu, davranış ve inançlarının yaşandığı ortamı gözleyerek, inceleyerek düşüncelere ya da duygulara ilişkin çıkarımlarda bulunurlar (Arkonuç, 1998, s.222; Budak, 2000, s. 444). Bireyin kendine dair algısı ile ilintili olarak Tajfel ve diğ.'nin geliştirdikleri ve Rosch'un da katkıda bulunduğu *Benlik-Kategorileme Kuramı*'nda (Self-Categorization Theory) ise, benliği diğerlerinden ayırtırmayı içeren bilişsel kategorileme süreçlerine odaklanılmaktadır. Bu kurama göre, örneğin, kendini belli bir etnik grubun özellikleriyle tanımlayan birey, kendisi ile bu etnik grup arasındaki fiziksel ve sosyal benzerlikleri algılamakta, diğer etnik grupların bireyleriyle olan farklılıklarını da algılayacaktır (Gezici ve Güvenç, 2003).

2. Benlik-Saygısı (Self-Esteem): Benliğin duygusal boyutu olan *benlik-saygısı*, bireyin, kendisinin kim olduğu hakkındaki fikirlere sahip olmasının yanı sıra, kim olduğuyla ilgili duygulara da sahip olmasını içerir. Benlik-saygısı, benlik-kavramının tasvirine veya kısımlarına ilişkin hoşnutluk düzeyidir. Bizim önemimize, değerimize, özel oluşumuza dayanır. (Beane ve diğ., 1980; Hamachek, 1995). Ruh sağlığının bir göstergesi olan benlik saygısı, bir

yeterlilik duygusu ve başarı için gerekli bir koşuldur (Karadağlı, 1992). W. James benlik saygısının, kişinin kendisiyle barışık olma derecesiyle, ayrıca elde ettiği başarılarının isteklerine oranıyla belirlendiğini ileri sürer. Buna göre, ancak istekleri ve amaçları gerçekçi bir kişi, kendini değerli göreceğinden dolayı mutlu olacaktır (Bruno, 1996, s.102). Benlik-saygısı; kişinin kendini benimsemesi, değer vermesi, kendine güven ve saygı duyması, bireyin psikolojik açıdan etkin olmasını sağlayan temel belirleyicilerden biridir (Güçray, 1989, akt. Torucu, 1991).

Bazı yazarlar (Branden, 1969; Battle, 1987), benlik-saygısını insanın temel bir ihtiyacı olduğunu ve gelişiminin tüm safhalarında bireyin hayatını etkileyen en önemli değişkenlerden biri olarak ileri sürerler. Örneğin, Battle (1987), benlik-saygısının, kişinin başarı örüntüleri, becerileri, diğer insanlarla olan ilişkileri ve ruh sağlığı gibi faktörlerden etkilendiğini belirtmektedir (Battle ve diğ., 1988).

3. Benlik-Tasarımı (Self-Representation): Birey birden fazla benlik-tasarımına sahiptir ve bunların tümü, benlik-kavramının içeriğiyle örtüşmez, örtüşmeyebilir. Bazısı olumlu, bazısı olumsuz, bazısı şu andaki tecrübesiyle ilgili, bazıları ise geçmiş veya gelecekle ilgili olabilmektedir. Bundan başka, bazısı benliğin gerçekte ne olduğuna dair tasarımlardır, bu arada başkaları da benliğin olması istenen olabilecek olan, olması gereken veya olmasından korkulduğuna dair tasarımlardır. *Bilinçli yansımanın konusu olabilen benlik-tasarımları*, genelde gerçek-benlik olarak betimlenirler (Markus ve Wurf, 1987).

Benlik-tasarımlarının benlik-kavramından ayrıldığı noktalar:

a) Bazı benlik-tasarımları, muhtemel benlik açısından gerçekte örtüşmezler, yani gerçek-benlik/ideal-benlik ayrımı bakımından değerlendirilirler. Bireyin, “*Ben neyim?, Ben ne yapabilirim?*” sorularının cevapları *gerçek benliği* (real self); “*Benim için neler değerlidir?*”, “*Hayatta ne istiyorum?*” sorularının cevapları ise, erişilmek istenen moral düzeyini, gerçekleştirilmek istenen istek, özlem ve emellerini gösteren *ideal benliği* (ideal self) oluşturur (Baymur, 1985, ss.268).

b) Benlik-tasarımlarının ayrıldığı diğer bir özellik de, geçmiş, gelecek veya şimdiyle ilgili olup-olmaması konusundadır.

c) Üçüncü bir özellik de, onların bir kısmının olumlu, bir kısmının olumsuz olmasıyla ilgilidir. Sullivan'ın "kötü ben" diye adlandırdığı veya bireyin olumsuz benliği kavrayışlarını içerir. Burada "ben iyi değilim, işe yaramazım, değerli değilim" gibi depressif kişilerin benlik yapılarını ifade eder.

Benlik-tasarımlarının bazılarını bilinçli bir farkındalıkla doğrudan ulaşılabilir, fakat bazılarını ise, sözlü olduğu kadar sinirsel, motor ve duyumsal şekillerde farzedilen otomatik tekrarlar gibi durumlarda ulaşamayabilir. Bazı benlik-tasarımlarının kökeni, insanların kendi davranışlarını seyrederken tutumları ve eğilimleri hakkında yaptıkları çıkarımlarının bir sonucudur. Bunları insan, içsel fizyolojik tepkilerinden (Bandura, 1977); bilişleri, duyguları ve güdülenmelerinden (Harter, 1983; Anderson, 1984) elde edebilir. Benlik-tasarımları, bireyin kendini değerlendirmeye doğrudan teşebbüs etmesiyle birlikte, diğer insanlarla olan karşılıklı etkileşimleriyle de oluşur.

Dinamik bir benlik-kavramı, benlik-tasarımlarının bir toplamı olarak gözükmektedir ve benlik-kavramının çalışması, şu anda ulaşılabilen tasarımların atkümelerini oluşturur. Bu tasarımlar yapıları ve işlevleri açısından farklıdır ve çeşitli isimler alır. Bunlar, egemen sosyal şartlara ve bireyin motivasyonel durumuna bağlıdır. Bazı benlik-tasarımları çarpıcı durumsal bir uyarıcı olarak fazla veya daha az otomatik davranış özelliği taşır (Markus ve Wurf, 1987).

4. Benlik-İmgesi (Self-Image): Benlik-imgesi bireylerin hayatlarının her yönde kendileriyle ilgili yaşantılarının, fikirlerinin, duygularının fenomenolojik örgütlenmesi olarak tanımlanmakta (Tamar ve diğ. 1992) ve herhangi bir zamanda, herhangi bir durumda kendimize, ne olduğumuza ilişkin bir imaj olarak betimlenmektedir. Bu imaj, bilinçli veya bilinç dışı olabilir, gerçekçi olabileceği gibi fantastik ya da idealleştirilmiş de olabilir (Öner, 1985; Budak, 2000, s.583).

5. Benlik-Farkındalığı (Self-Awareness): *Benlik-farkındalığı* 'dikkatin bireyin kendi üzerinde yoğunlaşarak, başka insanlardan ve şeylerden ayrı bir varoluşa sahip olduğu bilincinde olması' olarak tanımlanmaktadır (Budak, 2000, s. 576). İnsanlar, kameraya alındıklarında, ayna karşısında kendilerini izlediklerinde, ruh halleri sorulduğunda, vb. durumlarda dikkatlerini kendilerine yöneltmekte ve kendilerinin farkına varabilmektedirler. İşte bu aşamada birey, kendisinin başka insanlardan ya da nesnelere ayrı bir varlık olduğu-

nun bilincine varır. Benlik-farkındalığı iki boyutta gerçekleşmektedir. Kişi dikkatini, ruh hali, biyolojik gereksinimleri, duyuları, güduları, kişisel standartları gibi özel benlik yönlerine yönelttiğinde *özel benlik-farkındalığı* (private self-awareness); sesi, görünüşü, sosyal standartları gibi benlik yönlerine yönelttiğinde ise *genel benlik-farkındalığı* (public self-awareness) söz konusu olur (Franzoi, 1996; akt. Hasta, 2002).

6. Benlik-Bilinci (Self-Consciousness): Benlik-farkındalığı hemen herkes için geçerli bir süreçtir. Bununla birlikte bazı insanlar benlik-farkındalığına daha fazla, bazıları ise daha az zaman ayırmaktadırlar. Buradan yola çıkarak Fenigstein ve Vanable (1992), *benlik-bilinci* kavramını ortaya atmışlardır. Benlik-bilinci, benlik-farkındalığıyla meşgul olma eğilimidir (Rugancı, 1995; Franzoi, 1996; akt.: Hasta, 2002). Yani, benlik-bilinci, bireyin kendinin, başkalarından ayrı bir insan olarak *sosyal kimliğinin* farkında olması demektir (Budak, 2000, s.576).

Benlik-bilinci dediğimiz bu nitelik, yani bireyin kendini sanki dışarıdan izliyormuşçasına ayrı bir varlık olarak değerlendirme yetisi, insana özgü bir özelliktir. “Ben” ile dış-dünya arasında ilişki kurabilme yeteneğidir. Ancak bu şekilde zamanı doğru biçimde algılayabiliriz, geçmişe dönebilir ve geleceği tasarlayabiliriz. Böylece geçmişimizden bir şeyler öğrenir ve geleceği planlarız. Benlik-bilincimiz sayesinde kendimizi başkalarının bizi gördüğü gibi görebilir ve diğer insanlara karşı diğergamlık türünden davranışlarda bulunabiliriz. Kendimizi başkasının yerine koyup, yani empati (=sempati) kurarak, onun yerinde olmamız durumunda neler yapacağımızı düşünebiliriz (May, 1998, ss.82-83). Bu noktada, Hasta (2002), ilgili literatüre atıfta bulunarak benlik-bilincinin, özel ve genel olarak iki farklı boyutta incelenebileceğini ileri sürmektedir. İlki, *özel benlik-bilinci*, kişinin kendinin örtülü, özel yönlerinin farkında olma eğilimidir. Bu eğilim, bireyin iç dünyasına döndüğü, benliğin paylaşılabilen yönlerine odaklandığı bir eğilim olarak nitelendirilebilir. İkincisi ise, *genel benlik-bilinci*, kişinin toplumsal bir nesne olarak kendinin farkına varmasıdır. Bu durum, kişinin genel, sosyal ortamlarda sergilenen yönlerinin farkında olma eğilimi olarak tanımlanabilir.

7. Benlik-Kurgusu (Self-Construal): Benliğe ilişkin bilginin yorumlanmasında ve kurulmasında rol oynayan en önemli faktörlerden birinin kültür olduğu ileri sürülmektedir. Benlik-kavramının içerdiği sosyo-kültürel işlevler

ve değerler, “benlik-kurgusu” (self-construal) terimiyle ifade edilmektedir. Örneğin, kadın ve erkekler aynı kültürel hayata farklı biçimlerde katılmaktadırlar. Kültürel normları yansıtan cinsiyete özgü sosyal roller farklı yeteneklerin ve becerilerin kazanılmasında etkin olmaktadır. Birçok kültürde kadınlar bugün, çocuk yetiştirme işlevlerinden sorumlu tutulan cinsiyet olma özelliğini korumaktadırlar. Dolayısıyla aile üyelerine bakım verme ve hizmet yönelimli uzman işlerde çalışan kadınların oranının erkeklere nispeten daha fazla olduğu gözlenmektedir. Bir başka ifadeyle, kadınlar erkeklere kıyasla başkalarına sosyal destek verme davranışını daha fazla göstermekte ve sosyal ilişkilerin sürdürülmesinde erkeklere oranla daha fazla sorumluluk taşımaktadırlar (Markus ve Kitayama, 1991; Cross ve Madson, 1997; Crossley, 2000; akt.: Gezici ve Güvenç, 2003).

8. Benlik-Yeterliği (Self-Efficacy): Bandura, hayatla mücadele ederken hissedilen yeterlik ve beceri duygusunu ifade eden benlik-saygısı veya benlik-değeri duygumuz olan benlik-yeterliği kavramını ele almıştır. Bu içsel durum bizim davranışlarımızı bir çok bakımdan etkileyebilir. Onun çalışmaları, benlik-yeterliği duygusu yüksek insanların, hayatlarındaki çok çeşitli olaylarla daha iyi başa çıkabildiklerini göstermiştir. Bu insanlar güçlüklerin üstesinden gelebilmeyi ümit ederler. Görevlerinde sebat ederler ve başarılı olacaklarına ilişkin, kendine güven seviyelerini daima yüksek tutarlar (Schultz ve Schultz, 2001, s. 385).

9. Benlik-Sunumu (Self-Presentation): Budak (2000), benlik-sunumu kavramını, ‘kişinin kendini toplumsal veya kültürel açıdan kabul edilen eylem ve davranış normlarına uygun yollardan ve arzu edilen imajı bırakacak şekilde sunması’ olarak tanımlamaktadır (s.586). Önemli bir başvuru eseri olan *The Presentation of Self in Everyday Life* (1959) kitabında Goffman, benlik-sunumu kavramını, ‘tiyatro-gibi-hayat’ benzetmesiyle, bireyin gündelik hayatlarında kendini diğer insanlara sunuş biçimi, diğer insanların da onun hakkında tasavvur ettikleri izlenimleri ve onların karşısında yapabileceği ve yapamayacağı şeyleri düzenleyiş ve kontrol ediş şekli olarak açıklamaktadır. Bireyler, benlik-sunumunu gerçekleştirebilmek için bir takım roller oynamakta ve sosyal maskeler kullanmaktadırlar (Bacanlı, 2004, ss.20-21).

10. Benlik-Ayarlaması/Kendini-Ayarlama (Self-Monitoring): Goffman’ın benlik-sunumuna ilişkin görüşlerinden hareketle, Snyder (1972)

tarafından ortaya konan kendini-ayarlama kavramı, James'ın sosyal-benliğine benzemektedir. Bu kavram, bireyin farklı ortamlarda duruma uyum sağlayabilmek, sosyal beklentileri karşılayabilmek gibi etkenlerden dolayı farklı benlikler sergilemek suretiyle kendini bu farklı durumlara ayarlaması anlamına gelmektedir. Hem sosyal psikolog hem de kişilik psikoloğu olan Snyder, bu kavramla, değişen toplum şartlarına bireylerin niçin farklı tepkiler verdiklerini açıklayabilmeyi amaçlamıştır (Bacanlı, 2004, ss.22-23 ve 75).

11. Kendini-Gerçekleştirme (Self-Actualization): Modern psikoloji tarihinde *kendini-gerçekleştirme* kavramını⁵ yazılarında kullanan ilk psikologun C.G. Jung olduğu ileri sürülmektedir. Jung'a göre, biyolojik ihtiyaçlar hayatın gençlik yıllarında önemli ise de, yerlerini zamanla doyum sağlayan, yüksek düzeyde amaçlara bırakırlar. Jung, kişiliğin sürekli gelişme eğiliminde olduğunu, uyumlu, dengeli ve olgun bir benlik oluşturma potansiyeline sahip olduğunu kabul eder. Bu ise başlangıçta farklılaşmış bir bütünü zamanla uyumlu bir şekilde gelişmesi, ayrışması (bireyleşme süreci) ve sonra bu ayrışmış sistemlerin bütünleşmesidir. Bu bütünleştirme sürecinde temel güdü, zıt eğilimleri uzlaştırma ve birliğe erişmektir (Kuzgun, 1982). Kendini-gerçekleştirme kavramı, benlik gelişimi kuramcıları olarak bilinen Rogers ve Maslow tarafından benimsenip, sistematik bir biçimde geliştirilmiş ve kuramlarının en önemli kavramı haline getirilmiştir. Onlara göre, kişiliği en önemli güdüleyici güç, *kendini-gerçekleştirme* dürtüsüdür. Kendini gerçekleştirmeye yönelik bu istek doğustandır, ancak yaşantıları ve öğrenme yoluyla desteklenebilir veya engellenebilir. Dolayısıyla çevresel şartlar ve ortam elverişli olduğu zaman kişi kendini gerçekleştirebilecek, ilerleyebilecek ve kendini aşabilecektir (Arı ve diğ., 1998, s.52; Schultz ve Schultz, 2001, s.526). Rogers'a göre, benlik, kişinin kendisi hakkında doğru ya da yanlış olan bir takım hipotezlerinden oluşur ve hiçbir zaman tamamlanmaz sürekli değişir. Organizma ve benlik, kendini gerçekleştirmeye, genişletmeye, zenginleştirmeye yöneliktir (Yanbaşı, 1990, s. 255 ve 257; Bruno, 1996, s.198). Ona göre, birey, geliştirici ve geriletici davranış yollarını ayırt etmedikçe kendini gerçekleştiremez. İyi seçim, 'iyi-kötü' hakkında bilgiye dayanır. Kişi bunu bilirse iyiyi seçmeye

⁵ Geniş bilgi için bkz., Yıldız, 2004.

yönelir. Rogers, kendini gerçekleştiren kimseye, ‘kapasitesini tam olarak kullanan’ kimse demektedir (Kuzgun, 1982).

12. Benlik-Karmaşıklığı (Self-Complexity): Bu kavram Linville (1987) tarafından ortaya konmuş ve stresle başa-çıkma da bir tampon etkisi olduğu ileri sürülmüştür. Bu modele göre, benlik-karmaşıklık düzeyi yüksek olan birey, bilişsel açıdan çok sayıda benlik yönüne sahip olan ve bu benlik yönleri arasında ilişkileri az olan bireydir. Bu kişilerde, olumlu ve olumsuz olayların taşma etkisi (spillover effect) ve bu olaylara gösterilen tepkiler, benlik-karmaşıklığı düzeyi düşük olanlara oranla daha azdır. Benlik-karmaşıklığı yüksek olan bireylerin stresle daha kolay başa çıkabildikleri, kendilerini daha olumlu değerlendirdikleri belirlenmiştir (Güngör, 1998).

E-BENLİK-KAVRAMI VE ÖGELERİNİN ÖLÇÜLMESİ

Benlik-kavramının en çok ele alınan ve ölçülmesine yönelik araştırmalara konu olan yönü, benlik-saygısıdır. Halbuki benlik-kavramının zamana bağlı değişen özelliklerini daha iyi anlamak için benlik kavramını yeniden kavramlaştırma ihtiyacı olduğu bazı araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir. Dolayısıyla, benlik-kavramı hem yapı hem de bir süreç olarak ölçülmelidir. Süreçten kastedilen ise, dinamik bir yapıdır (Demo, 1992). Shavelson ve diğ. (1976) çok boyutlu bir benlik-kavramı modelini ilk defa ileri sürmüşlerdir (Sondhaus ve diğ., 2001). Biz bu bölümde, benlik-kavramı ve alt-kavramları ile ilgili geliştirilmiş ölçme araçlarından çok bilinenlerine yer vermek suretiyle bu konuda bilişsel bir çerçeve oluşturmaya çalışacağız.

Byrne’a (1974) göre, benlik-kavramını ölçmek için geliştirilen ilk ölçme aracı Stephenson’ın (1953) Q-Sort’tur (s.277). Fakat çok bilinen ölçek ise, Tennessee Benlik-Kavramı Ölçeğidir. Fitts (1965) tarafından geliştirilmiş olup, Ergener’in (1985) çalışmasıyla Türkçeye uyarlanmıştır.

Benlik-saygısını ölçmeyi amaçlayan çoğu araştırmada, Rosenberg’in Benlik-Saygısı Ölçeğinin kullanıldığı gözlenmektedir. Bu ölçek Rosenberg tarafından, 1963 yılında geliştirilmiş, 1965 yılında da güvenilirlik-geçerlik çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Çuhadaroğlu (1985) tarafından Türkçeye uyarlanan ve psikometrik çalışmaları yapılan ölçek, 12 kategoriden oluşmaktadır (Çuhadaroğlu, 1986).

Benlik-tasarımı ile ilgili olarak tercih edilen ölçme aracı ise, Baymur tarafından geliştirilen Benlik Tasarımı Envanteri'dir (Baymur ve diğ., 1978). Ayrıca, Türkçe geliştirilen bir diğer ölçme aracı da, üniversite öğrencileri için kullanılabilen Gürel'in (1986) Akademik Benlik Tasarımı Ölçeğidir.

Benlik-bilincinin ölçülmesinde çok sık kullanılan ölçeklerden birisi Fenigstein ve diğ. (1975) tarafından geliştirilen Benlik-Bilinci Ölçeğidir. Benlik-farkındalığı eğilimlerinde karşılaşılan bireysel farklılıkları ölçmeyi amaçlayan bu ölçek, benlik-bilincinin hem özel hem de genel boyutlarını ayrı ayrı ölçebilmektedir (Hasta, 2002).

Yetişkin bireylerin farklı benlik alanlarındaki yeterlik algılarını ve bununla birlikte toplam benlik-değerini ölçmek amacıyla Benlik-Algısı (Kendilik-Algısı) Ölçeği geliştirilmiştir (Messer ve Harter, 1986). Bu ölçeğin Türkiye'deki psikometrik çalışmaları Gezici ve Güvenç (2003) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Benlik-kavramının, kendini-ayarlama yönünü ölçmek için Snyder'in (1974) geliştirdiği Kendini Ayarlama Ölçeği kullanılmaktadır. Türkçeye uyarlanması Bacanlı (1990) tarafından gerçekleştirilmiştir (Bacanlı, 2004, s.63 vd.). Benlik-imgesi yönünde de ölçülmesi amacıyla tercih edilen tanınmış bir ölçme aracı ise, Offer Benlik-İmgesi Envanteri'dir (Offer ve diğ., 1982).

F-Benlik-Kavramının Gelişimini Etkileyen Bazı Faktörler

Benlik birtakım yaşantılar sonunda kazanılan bir oluşumdur. Benlik, doğduğumuz andan itibaren, başımızdan geçen sayısız olaylarla, çevremizde temasda bulunduğumuz kişilerin etkisiyle yavaş yavaş oluşur. Çocukken benlik gelişimimiz, fiziksel sınırlılıklarımızı farketmeyle başlar ve psiko-sosyal uyumun daha karmaşık örüntüsü içinde gelişir. Benliğin gelişmesinde kişilerarası ilişkilerin büyük bir önemi vardır. Çevremizdeki insanların (küçükken ana-baba ve kardeşlerin, daha sonra öğretmenlerin ve arkadaşların) bize karşı tepkileri benliğin içeriğini oluşturmada önemli bir rol oynar. Önem verdiğimiz kişilerin, bizim hakkımızdaki olumlu ya da olumsuz her türlü değerlendirmeleri benliğimizin alacağı şekli etkiler. Böylece benlik, acı ve tatlı birçok yaşantılar sonunda öğrenilen ve her an gelişmesi devam eden bir kavramdır. Her yaşantı, benliğe bir şeyler katar (Baymur, 1985, s.268). Örneğin, ana-babadan birinin

ölümü, boşanma⁶ veya ayrılma gibi durumlar çocukların olumsuz benlik-kavramları geliştirmesine yol açar. Yaşanan olumsuz olaylar (iş kaybı, bir yakının veya arkadaşın ölümü, hastalık, yeni bir yere taşınma gibi) benlik-kavramının gelişimi üzerine olumsuz etkide bulunur.⁷ Bununla birlikte, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel düzey, ana-babanın çocuklarıyla ilgilenme düzeyi, akademik başarı, ailede kardeş sayısı ve doğum sırası, ana-babanın mesleği ve sosyal statüsü,⁸ psikolojik rahatsızlığın olup olmaması,⁹ cinsiyet türü,¹⁰ ve etnik kimlik¹¹ değişkenleri benliğin gelişimine etkisi olan en önemli faktörler arasında sayılmaktadır.

Benlik-kavramının gelişimini etkilediği belirtilen tüm bu değişkenlerin yanı sıra, bir diğer önemli değişken de *din/dindarlık* değişkenidir.

Benlik-Kavramının Gelişiminde Din Olgusunun Rolü

Özellikle aile, arkadaş çevresi, gruplar, toplumsal etki ve uyma, sosyalleşme ihtiyacı, iletişim ve mimari çevre gibi etkenler gözönünde bulundurulduğunda, benlik ve benlik-kavramının gelişiminde ve farklılaşmasında, sosyo-kültürel çevrenin etkili bir faktör olduğu söylenebilir. Bu faktörün en önemli göstergelerinden biri de, dinsel sistemlerdir.¹² Dolayısıyla, dinsel sosyo-kültürel çevrenin, bireyin benlik gelişimine önemli ölçüde etkisi olduğu kabul edilmektedir (Hökelekli, 1993, s. 110; Uysal, 1996, s. 118; Peker, 2000, s.215).

⁶ Erkan, 1986.

⁷ Byrne, 1974, s.284 ve 294; Uluğtekin, 1985; Yörükoğlu, 1993, s.106-108; Kapcı, 2004.

⁸ Can, 1986, 119; Yörükoğlu, 1993, ss. 106; Güngör, 1998.

⁹ Battle ve diğ., 1988; Tamar ve diğ., 1992; Gür, 1996; Sayıl ve diğ., 2002.

¹⁰ Ekşi ve Özgüroğlu, 1992; Hatipoğlu, 1996; Watkins ve diğ., 1998; Gander ve Gardiner, 2001

¹¹ Verkuyten, 1989; Gander ve Gardiner, 2001.

¹² Antropoloji, Dinler Tarihi, Sosyal Psikoloji ve Din Sosyolojisi bilim dallarında gerçekleştirilmiş çok sayıda çalışma bu düşünceyi destekler niteliktedir. Örneğin, Durkheim, 1969; Wach, 1990; Berger, 1993; Aydın (Ed.), 1993; Eliade, 1995; Vergote, 1999; Bock, 2001; Okumuş, 2003.

Hem proprium kavramı hem de olgun kişilik özellikleri çerçevesinde baktığında Allport (1961), din ile ilgili inanç, duygu ve fikirlerin ‘yaşam felsefesinin’ olgunlaşmasında, dolayısıyla benlik-kavramının gelişmesinde önemli bir rol oynadığı konusunda ısrar eder (Nash, 1970, s. 478; Kayıklık, 2000, s.36). Dolayısıyla, dinsel yaşantının bir açıdan benliğin genişlemesi, kendini aşması ve aşkın bir varlığa bağlanması, diğer bir açıdan da, benliğin dinsel bir gerçeklikle yeniden yapılanması anlamına geldiği söylenebilir (Grom ve Schmidt, 1979; akt.: Bahadır, 1999, s. 107).

Dinsel kimlik kazandırmada dinin rolü: Din insana verdiği mesajlarıyla benlik bilincini ve saygısını yücelten ve koruyan güçlü bir içeriğe sahiptir (Spilka ve diğ., 1985). Özellikle sunduğu modellerle din, birey için hazır kimlik kalıpları sağlamakla, onu topluma kazandırılmasında büyük katkıda bulunur (bkz. Hökeleli, 1993, s.110 akt.: Bahadır, 1999, s. 107). Yani, özellikle kendi varlığını hissettirdiği toplumlarda din, kişiye sunduğu değerler sistemiyle, ortak uygulamalar, törenler ve değerler etrafında bütünleşen bir topluluk içinde kimliğini şekillendirmede ona yardımcı olur (Kula, 2001, s.78-79).

Benlik-kavramıyla çok yakından ilgili olan diğer bir kavram ise *kimlik* (identity) kavramıdır. O, “benliğimiz konusunda dün, geçen yıl, ondan önceki yıl, vb. kimsek, yine o olduğumuz yolundaki öznel bir bütünlük, tutarlılık ve süreklilik duygusu; ‘ben kimim?’ sorusuna verdiğimiz başka herkesten ayrı, eşsiz bir insan olduğumuz yolundaki cevabımız. Bu duygu bedensel duyumlarımızla, beden imajımızla, anılarımızla, amaçlarımızla, değer yargılarımızla ve yaşadıklarımızla olduğu kadar ait olduğumuz cinsiyet, etnik, yaş, statü, vb. gibi toplumsal konumuzla ve başkalarının bize ne gözle baktığına ilişkin inançlarımızla da şekillenir” (Budak, 2000, s.451). Kimlik kavramının, çeşitli kuramsal kullanımları vardır. Bunlar, James’in sosyal-benlik kavramına benzeyen ve bireyin taşıdığı düşünceler hakkında bireylerin ayırıcı grupları olduğu kadar çeşitli toplumsal seviyelere” sahip olduğunu ifade eden *ortak kimlik*; sosyal psikolojik açıdan değerlendirilen ve kimliği bir grup üyeliği olarak gören *toplumsal veya sosyal kimlik* kullanımlarıdır. Bu kavram, bireyin resmi ya da resmi olmayan çeşitli gruplardaki üyeliklerine, aidiyetlerine işaret eder (cinsiyeti, milliyeti, dini, mesleği, siyasi eğilimi vb.gibi). Üçüncü olarak, Erikson’un *ben-kimliği* (ego-identity) kullanımıdır ki, ona göre ben-kimliği, ego’nun durağan (ya da durağan olmayan) merkezidir ve toplumsal bir etiket değildir, bir gruba değil bir bireye aittir. Dinsel inançlar veya dindar bir toplumun üyesi olmak, ben-kimliği sistemleri için önemli bir destek kaynağı olarak iş görebilir. Bu,

Erikson'un kuramıyla açık bir biçimde ifade edilebilir. *Bireysel kimlik*, kişinin psikolojik özellikleri, bedensel ve zihinsel kapasite ve özellikleri gibi özel sıfatlarını gösterir. Sosyal ve bireysel kimlik, hipotetik bilişsel yapılar olup, benlik-kavramının büyük bir kısmının açıklanmasını sağlarlar (Beit-Hallahmi, 1989, ss. 100-104; Arkonaç, 1998, s. 273).

Bireysel kimlik, bir çok farklı boyutun biraraya gelmesiyle oluşur. Dinsel kimlik de bunlardan biridir. Aslında sosyolog ve antropologlara göre, çoğu kültürde, çoğu insan için dinsel kimlik kazanımından bahsetmek yerine, grup tarafından dinsel kimlik verilmesinden söz etmek daha doğrudur. Dinsel kimlikler çoğunlukla, aile içinde araştırma ve sosyal öğrenmenin sonucu olarak elde edilirler. İlk olarak, bir çok kişi, mensubu oldukları grubu, hayatlarının ilk dönemlerinde tanır. Başlangıçta çocukca da olsa, sonraları bu aidiyet duygusu derinleşir ve daha belirgin hale gelir. Bir grubun üyeliği benimsendikten sonra, dinsel inançlar bu paradigma çerçevesinde algılanır. Dinin ileri sürdüğü doğru tezler, kimlikle ilişkilendirilir. Bunlar, sadece kendi içsel doğruluklarından dolayı değil, aynı zamanda kişinin bir parçası olmalarından dolayı doğrudurlar. İnançlar, aynı zamanda, toplumsal kimlik vasıtasıyla, *benlik-saygısını* güçlendirme sürecinde önemli bir işlev görebilir. Din, dünyevi ıstıraplarına rağmen, daha üstün olan seçilmiş bir grup kimliği oluşturmak suretiyle, eza çekmenin ve aşağılanmanın bedelini ödeyebilir. Din kişisel bir kimlik duygusuyla ilişkili olduğu için, bir inanç sistemi olarak devamlıdır. Dinsel inanca yönelen her hangi bir tehdit, kimlik sistemine yönelen bir tehdit olarak algılanır ve insanlar böyle tehditlere çok büyük tepki gösterebilirler. Dindar gruplar, gerekirse inançlarını savunmaya hazırdırlar. Dinsel inançlar, *benlik-sisteminin* (self-system) bir parçası haline geldiğinde, dinsel sisteme yönelik her tehdit, *benlik-bilincine* yönelik bir tehdit olarak algılanır (Beit-Hallahmi, 1989, ss.106-112).

Anlamlandırıcı bir sistem olarak din: Bireyin, “ben kimim?”, “hayattan beklentilerim nelerdir?”, “benim için değerli olan şeyler nelerdir?” gibi benlik-kavramıyla ilgili sorulara verdiği cevaplar dinsel içerikli olabilir veya cevaplarının atıf merkezini oluşturabilir. Bir başka ifadeyle, din, bireyin anlam ve değer dünyasını şekillendirebilir, gündelik yaşantısında hareket noktası olabilir. Din, anlaşılması güç karmaşık durumlara bir anlam ve yorum katmada ya da en azından bireyin bu tür olayları, belirli bir çerçevede kabul etmesinde yardımcı olabilir.

Bu durumdaki birey açısından kendi çevresinde meydana gelen olayları anlamlandırmak ve açıklamak için, neden?, niçin? veya kim? sorularının cevaplarını anlamlı kılan şey dini içerikli kavramlardır. Bu bağlamda, dinsel sembol ve inanç sistemleri önemli birer 'anlam' kaynağıdır (Spilka ve diğ., 1997, s.7; Yaparel, 1999). Nitekim Yalçın (1995) da, modern çağ öncesi insanlığının tek anlam kaynağının dinler olduğunu iddia etmektedir. Özellikle 20. yüzyıl süresince dinin bu işlevi gözardı edilmiş olduğu ve dinin yerine bu işlevi görmesi için alternatif olarak kabul edilen ekonomik refah, teknoloji ve bilimin yetersiz kaldığı itiraf edilmektedir. Çünkü, günümüz insanının bilgiye kolay ulaşması sonucunda çok bilen, düşünen, dolayısıyla çok soru soran, şüpheli bir özellik taşımasından dolayı, bu sorularının tümünü cevaplamada bilimin henüz yeterli bir düzeye ulaşamadığı belirtiliyor (Yalçın, 1995; Baltaş ve Baltaş, 1997, s.14). İşte bu sürecin bir sonucu olarak, bazı araştırma bulguları, anlam arayışında olan bir çok insanın dine yöneldiğini göstermektedir. Örneğin ABD'de 2000'den fazla insana 'niçin dindar oldukları' sorulduğunda en yaygın olarak 'din hayatımıza anlam veriyor' cevabı alınmıştır. Bir 'anlam sistemi' olarak din, bireylere dünyayı anlamada yardımcı olduğu gibi onların bazı olaylara ilişkin yordamalarda bulunmalarına, olayları kontrol altında tutma duygusu edinmelerine ve nihayet *benlik-saygılarını* korumalarına katkı sağlar (Newman ve Pargament, 1990; Pargament, 1997, s. 48; akt.: Küçükcan ve Köse, 2000, s.70-71).

Kriz durumlarında ve trajik olaylar karşısında başetme aracı olarak din: Din, herşeyden önce insan hayatında dönüm noktaları oluşturan doğum, evlenme, ergenlik, hastalık, felaket, talihsizlik, ruhsal hastalıklar ve ölüm gibi kriz niteliğindeki olaylarla ilişkilidir. Her din, insan hayatındaki bu tür belirleyici olaylarla ilgili bazı reçeteler sunar (Göka, 1999, ss.151-152; Kula, 2002; Holm, 2004, s.25). Bazı araştırmalar, insanların yaşadıkları trajik olaylar karşısında ve kriz anlarında dinsel yüklemeleri (örn. Tanrı, Kader gibi) daha sıklıkla yaptıklarını göstermektedir. Ayrıca, dinsel inançların, bireylerin gündelik hayattaki davranışlarını ve olaylara bakış açılarını önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır.¹³ Dinsel inançlar, trajik olayların yaşandığı durumlarda

¹³ Park ve diğ., 1990; Lupfer ve diğ., 1992; Pargament ve diğ., 1992; Pargament ve diğ., 1994; akt.: Küçükcan ve Köse, 2000, ss.70-78.

“anlam” sisteminin sürekliliğinin korunması için gerekli olan şu üç elemanı sağlayarak kişilerin olayları açıklamalarını kolaylaştırmaktadır: a) Gelecekteki olayların katlanılır ve kontrol edilebilir olmalarına ilişkin duyulan güven; b) yaşanan olayın olumsuz sonuçları yanında olumlu yönlerinin de aranıp bulunması; c) yaşanan olayın “bir planın parçası” olup tesadüfe bağlı olmadığına ilişkin inanç (Thompson, 1981; akt.: Yaparel, 1994). Bu elemanlarla ilgili olarak kişi, büyük olasılıkla, şu açıklamaları yapacaktır: Bu olayın üstesinden gelebileceğimi bilmeden Tanrı bunu bana yapmazdı; Tanrı, bana iyi bir ders verdi; başıma gelen bu olay, Tanrı’nın planının bir parçasıdır (Yaparel, 1994). Bu açıklama biçimleri bireyin iç dünyasında ve toplum içinde kendisini Tanrı ile bağlantılı olarak güven duygusu geliştirmesine katkı sağlayabilir. Din insanın güven ihtiyacını tatmin edebilir. Din, mensubuna sunduğu dünya görüşü ile açık biçimde hayatın karmaşıklığını azaltıp, düzenleyebilir. Bireyin algı dünyasında, din güvenli bir çevre yaratabilir (Duriez ve diğ., 2003).

Bu noktada, Maslow’a göre *kendini gerçekleştirmiş* kişinin ayırtedici bir özelliği, hakikat ve tabiatla daha yakın ilişki içine girebilmesidir. Böyle bir insan, çatışmaların üstesinden gelebilir ve güvensizliği aşabilir; ayrıca kendini ve başkalarını kabul eder; kendiliğindenlik ve yaratıcılık gösterebilir; toplumsal ilişkilerde sorun çözmeye yönelik bir yaklaşım sergileyebilir. Bu tür insanların pek çoğu, doruk deneyimlere sahiptirler ki, bu tür deneyimlerin dinsel tecrübe ile ilişkisi sözkonusu olduğu söylenebilir (Holm, 2004, s. 117).

Bireyleşme süreciyle ilgili olarak din: Jung, dinin her insanın hayatında, özellikle de yetişkinlik döneminde önemli bir rol oynadığını söyler. Benlik-din ilişkisi konusunda Jung, özellikle son noktası benlik-kavramı olan bireyleşme sürecinde dinin rolüne dikkat çekmektedir. O, *bireyleşme* sürecinin amacının, *dinsel bir hedefle* özdeşleştirilebileceğini belirtmektedir. Ona göre, *bireyleşme süreci dinsel bir süreçtir*. Jung kuramında, Tanrı ve benlik (self) kavramlarının özdeş bir *numinous* faktöre dayandığı düşüncesinin evrensel ve ampirik olarak kanıtladığını iddia etmektedir. O, kendini dindar olarak tanımlayıp tanımlanmamasından bağımsız olarak bireyin hayatında, Tanrı arketipinin, her zaman açık bir şekilde ön plana çıktığını belirtir. İnsanın bireyleşme süreci,

Tanrı arketipiyle bütünleşmeye yöneliktir. Bu hedef ise benlik (self) kavramıyla ifade edilir (Holm, 2004, s. 136; Kısa, 2005, ss. 63-64). Jung, Tanrı ve benlik arketipinin birbirinden ayrılamayacağını ifade ederken örnek olarak, Alexandria Clement'e atıfla, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden beri bilinen - ayrıca tasavvuf geleneğinde de iyi bilinen-, "kendini bilen Rabbini bilir" sözünü nakletmektedir (Jung, 1979, söz eden, Kısa, 2005, s.127). Burada, kendini bilme, kendini tanıma, kendini değerlendirme çerçevesinde, Jung "kendini gerçekleştirme" kavramını kullanmaktadır (Kuzgun, 1982).

Anlaşılmaktadır ki, hem sosyo-kültürel bağlamda, hem de bireyleşme süreci bağlamında benlik-kavramının gelişiminde dinsel sistemlerin etken bir role sahip oldukları yadsınamaz. Dolayısıyla, kuramsal çerçevede, benlik-kavramı ile dindarlık ya da dinsel yönelim biçimleri arasında bir ilişkinin olduğu gözlenmektedir. Bu ilişkiyi inceleyen bir çok araştırma gerçekleştirilmiştir. Örneğin, dinsel boyutun, bireyin *kendini-gerçekleştirme sürecine* olumlu katkılarda bulunduğu belirtilmiştir (Özdoğan, 1995; French ve Joseph, 1999). Bir başka çalışmada, Sümertaş (2003), dinsel yönelim puanlarıyla, *benlik tasarımı* puanları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki tespit etmiştir.

Yeni bir dinsel hareket bağlamında *benlik-kavramını* inceleyen ve dindarlıkla *benlik-kavramı* arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin olduğunu saptayan araştırmalar da gerçekleştirilmiştir (Latkin, 1990; Emavardhana ve Tori, 1997; Bhugra, 2002).

Benlik-saygısı ile bireyin yaşadığı dinsel çevreyle olan uyumu arasındaki ilişkinin incelendiği bir araştırma Rosenberg (1962) tarafından yürütülmüştür. Araştırma sonucu, komşuları Katolik olmayan Katolik deneklerin, komşularının yarısı veya hepsi Katolik olan Katolik deneklerden daha düşük *benlik-saygısı* düzeyine sahip olduklarını ve aynı zamanda, kendilerini daha depresif hissettiklerini ve psikosomatik semptomları daha fazla gösterdiklerini ortaya koymuştur (akt.: Bhugra, 2002).

G. Değerlendirme

Bu çalışma, benlik-kavramının tanımlanması, boyutluluğu, öğelerinin belirlenmesi, ölçülmesi, gelişimi ve bunu etkileyen faktörler konusunda benzer veya birbirinden farklı yaklaşımları kapsayan çok sayıda görüşün olduğuna dikkat çekmektedir. Benlik-kavramının incelenmesinin tarihi sürecine bakıldı-

ğında, insanı anlamaya ve açıklamaya yönelik diğer önemli kavramlarda da gözlenen benzer bir analiz süreci geçirdiği anlaşılmaktadır. Yani bu, her ilerleyen aşamada parçalara bölünen ve başka kavramlarla ilişkisi kurulan veya onlardan farkını ortaya koyan, onu olumlu ya da olumsuz etkileyen etkenleri araştıran bir tündengelimci süreci betimler.

Felsefi alandan psikolojiye James tarafından transfer edilen benlik-kavramı, geçen 115 yıllık macerasında, hemen hemen tüm önemli kuramcı ve araştırmacıların temel kavramları arasında yerini almıştır. Bireyin varoluşunu tanımlamaya, anlamaya olanak sağlayabileceği düşünülen bu kavramın, insanın karmaşık, açıklanması ve herkes tarafından tamamen kabul edilmesini güçleştiren yapısından dolayı, farklı biçimlerde yorumlanmış olduğu görülmektedir. Bu durum özellikle, benlik-kavramının öğelerini tanımlamada ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Tablo.1, benlik-kavramı ile öğelerinin daha net anlaşılması ve aralarındaki belirgin farkların ortaya konulması amacıyla hazırlanmıştır. Tablo.1 incelendiğinde, daha önce de belirtildiği gibi, benlik algısı ile benlik-kavramı; benlik-imesi ile benlik-tasarımı; benlik-farkındalığı ile benlik-bilinci kavramlarının benzer veya aynı anlamda kullanıldıkları gözlenmektedir. Benlik-saygısı ile benlik-yeterliği kavramlarında duygu boyutu öne çıkarken, benlik-sunumu, benlik-kurgusu ve benlik-ayarlaması kavramlarında ise, sosyo-kültürel boyut öne çıkmaktadır. Kendini-gerçekleştirme, 'benlik kapasitesinin tamamına ulaşma'; benlik-karmaşıklığı da 'stresle başetme' bağlamında zikredilmektedir.

Tablo.1. Benlik-kavramı ve öğelerinin tanımları ya da öne çıkan özellikleri

KAVRAMLAR	TANIMI VEYA ÖNE ÇIKAN ÖZELLİKLERİ
BENLİK-KAVRAMI (Self-Concept)	Kişinin kendi kimliği, değeri, yetenekleri, sınırları, değer yargıları, amaçları, vb. gibi kendisi hakkında algılayabildiği görüşlerinin, duygularının ve tutumlarının tamamı; bireyin kendi <i>benliğine ilişkin tanımı; kendine ilişkin zihinsel tablosudur</i>
1. Benlik-Algısı (Self-Perception)	Kişinin kendi hakkındaki belirli görüşleri, duyguları, arzuları, yetenek ve sınırlılıkları, ilgi ve ilgisizlikleri ile hakim davranış biçimlerine <i>ilişkin algılaması ve yorumudur</i> . Bu yorum, şu andaki görüşlerin yanında gelecekle ilgili umut ve beklentileri de içerir.
2. Benlik-Saygısı (Self-Esteem)	Benliğin duygusal boyutu. Benlik-kavramının tasvirine veya kısımlarına ilişkin <i>duygular ve hoşnutluk</i> düzeyidir.
3. Benlik-Tasarımı (Self-	Benlik-kavramını oluşturan parçalardır, bunların tümü, benlik-kavramının içeriğiyle örtüşmeyebilir. Yani <i>gerçek-benlik/ideal-</i>

Representation)	<i>benlik kavramları ön-plana çıkar.</i>
4. Benlik-İmgesi (Self-Image)	Kendimize, ne olduğumuza ilişkin bir imaj olarak betimlenmektedir. Bu imaj, gerçekçi olabileceği gibi fantastik ya da idealleştirilmiş de olabilir. Burada da <i>gerçek-benlik/ideal benlik kavramları ön-plandadır.</i>
5. Benlik-Farkındalığı (Self-Awareness)	Bireyin dikkatinin kendi üzerinde yoğunlaşması sonucu, başka insanlardan ve şeylerden <i>ayrı bir varoluşa</i> sahip olduğu bilincinde olması yönünü ifade eder.
6. Benlik-Bilinci (Self-Consciousness)	Benlik-bilinci, benlik-farkındalığıyla meşgul olma eğilimidir. Yani, benlik-bilinci, bireyin kendini başkalarından <i>ayrı bir insan olarak sosyal kimliğinin</i> farkında olmasıdır.
7. Benlik-Kurgusu (Self-Constual)	Benlik-kavramının içerdiği <i>sosyo-kültürel işlevler ve değerler ön-plandadır.</i>
8. Benlik-Yeterliği (Self-Efficacy)	Hayat mücadelesinde, hissedilen <i>yeterlik ve beceri duygusunu</i> ifade eden <i>benlik-saygısı</i> duygumuzla ilişkilidir.
9. Benlik-Sunumu (Self-Presentation)	Kişinin kendini toplumsal veya kültürel açıdan kabul edilen eylem ve davranış normlarına uygun yollardan ve arzu edilen imajı bırakacak şekilde sunmasıdır. <i>Sosyal roller ve sosyal maskeler</i> kullanılmaktadır.
10. Benlik-Ayarlaması/ Kendini-Ayarlama (Self-Monitoring)	Benlik-sunumuna ilişkin görüşlerden hareketle, bu kavram, bireyin farklı ortamlarda duruma <i>uyum sağlayabilmek, sosyal beklentileri</i> karşılayabilmek gibi etkenlerden dolayı kendini bu farklı durumlara ayarlaması anlamına gelir.
11. Kendini- Gerçekleştirme (Self-Actualization)	Benlik, kişinin kendi hakkında doğru ya da yanlış olan bir takım hipotezlerinden oluşur ve hiçbir zaman tamamlanmaz, sürekli değişir. Organizma ve benlik, kendini gerçekleştirmeye, genişletmeye, zenginleştirmeye yöneliktir, kendini gerçekleştiren kimseye, <i>'kapasitesini tam olarak kullanan'</i> kimsedir.
12. Benlik-Karmaşıklığı (Self-Complexity)	<i>Stresle başa-çıkma</i> da bir tampon etkisi olduğu ileri sürülmüştür.

Not: Bu tablo, Kuzgun, 1982; Markus ve Wurf, 1987; Hamachek, 1995; Güngör, 1998; Budak, 2000; Schultz ve Schultz, 2001; Gezici ve Güvenç, 2003; Bacanlı, 2004 gibi kaynaklardan faydalanarak hazırlanmıştır.

Bebeğin doğumundan itibaren, ana-babası ve diğer aile üyeleri başta olmak üzere tüm çevresel faktörlerin benlik gelişiminde birincil etken olduğu yadsınamaz bir olgudur. Sosyal etkileşim süreci, bireyi sosyolojik ortamlar içinde hem bireysel benliklerinin hem de sosyal/toplumsal benliklerinin gelişiminde önemli bir rol oynar. Sosyal/toplumsal benliğin gelişimiyle ilgili en yakın diğer bir kavram da kimlik kavramıdır. Kimlik kazanımı, Erikson'un

psiko-sosyal gelişim kuramında ergenlik döneminde ön-plana çıkan bir gelişim özelliği olmasıyla birlikte, aslında bu sürecin başlangıcını, bebeklik dönemine -yani ailenin terbiye ve eğitim modeline göre yetiştirilmesine- kadar erken bir döneme götürülebilir. Dinsel-kimlik kazanımı bağlamında tartışıldığında, din eğitiminin, bireyin dinsel-kimlik gelişiminde canalcı bir öneme sahip olduğu tecrübi ve gözlemsel bir gerçektir. Öyle ki, bu gerçek, çocuğun özgür bir biçimde yetişmesi gerektiğini savunan ve toplumun olumsuz, kötü taraflarının dayatılmasına, baskıyla öğretilmesine karşı çıkan *Rousseau* gibi bir grup eğitimciyi, 'çocuklara kendileri karar verebilecek yaşa gelinceye kadar din eğitimi verilmemesi' gibi, uygulanmasının ütöpik olarak kabul edilebilecek bir düşünceye bile götürmüştür (*Rousseau*, 1943, s. 268-278).

Benlik gelişiminde dinin, anlamlandırma, açıklama, kimlik kazandırma ve başetme işlevleri çerçevesinde olumlu katkılarda bulunduğundan daha önce sözetmiştik. Bununla birlikte, her konuda olduğu gibi dinin bu işlevleri kazandırılırken ve kullanılırken, ortaya konan eğitim modeli ve içeriğinin çok önemli olduğuna dikkat çekmeden geçemeyeceğiz. Örneğin, yanlış kader ve tevekkül inançları bireyin açıklama ihtiyacını karşılayamayacağı gibi, dinden uzaklaşmasına bile yol açabilir. Dinsel-kimlik kazandırılma sürecinde, sosyal özdeşleşme ve farklılaşma kategorizasyonları düzleminde, doğal olarak bir gruba (din, cemaat, mezhep, akım,...) üyeliği sağlanacağı için, '*benim dinim, benim cemaatim, benim mezhebim,....gibi*' bireyde bir mensubiyet duygusu geliştirilirken, aynı zamanda bireyin toplum içinde bir *taraf* olması sağlanır, bir rekabet ortamı oluşturulur. İşte bu süreçte aşırılık, fanatizm ortaya çıkar ve böylece *dinsel-kimlik*, kendi dışındaki kimliklere hayat fırsatı tanımamaya, şiddete, yok etmeye yönlendirilmeye açık ve tehlikeli bir sürece dönüşür. Nitekim insanlık tarihi, Haçlı seferleri-İslâm, Yahudi-İslâm, Protestan-Katolik, Sünni-Şii, gibi pek çok çatışmaya sahne olmuştur ve olmaktadır.

Yine birey, olmak istediği dindarlık modelini (ideal-benlik) seçerken, kendini ve bulunduğu şartları yeterince analiz etmeden gerçekçi olmayan bir dindarlık modeline kendisini uydurmaya çalışırsa, ruh sağlığını tehdit altına sokmuş olur. Çünkü, gerçek-benlikle ideal-benlik arasındaki fark ne kadar artarsa, kaygı düzeyi de o oranda yükselir (*Byrne*, 1974, ss.284-285). Bu yüksek kaygı, büyük ölçüde günahkarlık duygusu temelli olur. Yani, model alınması çok güç olan bir dindarlık anlayışına veya tipolojisine uygun bir tarzda hareket edemediğini algılayan bireyde doğal olarak günahkarlık duygusu ortaya

çıkar. İşte, bireyin bu ulaşılması güç dindarlık modeline ulaşabilmek, yani günah işlememek için gösterdiği çeşitli zorlamaları, aşırı dikkat ve çaba gibi durumları, o bireyde obsessif-kompulsif davranış bozukluklarının ortaya çıkmasına yol açabilir (Geçtan, 1992, s. 229; Peker, 2000, s.236).

Bu noktada, benlik gelişimiyle ilgili olarak farklı bir açıklama biçimine, yani tasavvufun yaklaşımına çok kısa değinmek istiyoruz. Tasavvufta, -tam karşılığı olmasa da- benliğin karşılığı, benliğin içeriğine en yakın kavramın 'nefs' kavramı olduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda tasavvufta 'fenâ fillah' (self-annihilation=benliği-yok etme) kavramıyla yarı bireysel ve sosyal benlikten kurtulma ifade edilmektedir. Bilinen benliğin ölüp gitmesine işaret etmekte, 'ben'den kurtulmak, yani *egoic* benliğin yok edilmesi anlamına gelmektedir. Bu durumda, benlik-bilinci yok olmamaktadır. 'Beka billah' kavramı ise, bireyin kendi benliğinden uzaklaşıp evrensel benlikle (Allah ile) bütünleşmeyi, yani kendi bütünlüğünü kazanmayı ifade etmektedir. Bu, kozmik Ben'de yeniden doğuş demektir. Bununla, bütünlük kazanan kişiliğin sırlarını ortaya çıkararak yeniden 'ben' olma süreci gerçekleştirilir (Levenson ve Khilwati, 1999; Araştah ve Sheikh, 2000; Sayar, 2000; Shafii, 2000)

Sonuç olarak, insanın 'birey' olma süreci anlamına gelen benlik gelişimini anlamak, açıklamak ve ifade edebilmek için gerçekleştirilen bir çok çalışma ve geliştirilen çok sayıda kuram, bu sürecin ve ilgili kavramların herkes tarafından kabul edilebilen, belirgin, açık bir tanım ve tasvirini yapabilmeyen güçlüğünü ortaya koymuştur. Yine; benlik gelişimini etkileyen bir çok faktörün bulunduğunu, bunlardan birinin de din/dindarlık değişkeni olduğunu ve bunun benlik gelişimi üzerinde olumlu bir rolü olmakla birlikte, eğer bu süreçte bir takım yanlışlıklar yapılacak olursa, olumsuz etkilerinin de olabileceğini göstermiştir.

KAYNAKLAR

- Adler, A. (1927). *The Practice on Theory of Individual Psychology*. New York: Hac. Br.
- Allport, G. (1961). *Pattern and Growth in Personality*. New York.
- Altıntaş, E. & Gültekin, M. (2005). *Psikolojik Danışma Kuramları*. İst.: Alfa Aktüel Yay.
- Anderson, S.M. (1984). *Self-knowledge and social inference I: The impact of cognitive/affective and behavioral data*. *Pers. Social Psychology*, 46: 280-293.

- Arasteh, A.R. & Sheikh, E.A. (2000). *Sufizm: Evrensel benliğe giden yol. Sufi Psikolojisi* (Ed.: K. Sayar) adlı kitabın içinde, ss. 41-76, İst.: İnsan Yay.
- Arı, R., Üre, Ö. & Yılmaz, H. (1998). **Gelişim ve Öğrenme: Eğitimin Psikolojik Temelleri**. Konya: Mikro Yayınları.
- Arkonaç, S.A. (1998). **Sosyal Psikoloji**. İst.: Alfa Yayım-Dağıtım.
- Aydın, M. (Ed.) (1993). **Din Fenomeni**. Konya: Tekin Kitabevi.
- Bacanlı, H. (2004). **Sosyal İlişkilerde Benlik (Kendini Ayarlama Psikolojisi)**. (2. Baskı). İst.: M.E.B. Yayınları.
- Bahadır, A. (1999). **Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din**. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa: Ü. Ü. Sosyal Bilimler Enst.
- Baltaş, A. & Baltaş, Z. (1997). **Stres ve Başaçıkma Yolları**. (16. Basım). İst.: Remzi Kitabevi.
- Bandura, A. (1977). *Self-efficacy toward a unifying theory of behavioral change*. *Psycho. Rev.*, 84: 191-215.
- Battle, J. (1987). **9 to 19: Crucial Years for Self-Esteem in Children and Youth**. Seattle, WA: Special Child Publ.
- Battle, J., Jarratt, L. Smit, S. & Precht, D. (1988). *Relations among self-esteem, depression and anxiety of children*. *Psychological Reports*, 62: 999-1005.
- Baymur, F. (1985). **Genel Psikoloji**. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Baymur, F., Özgüven, E., Kuzgun, Y., Kılıççı, Y. & Kepçeoğlu, M. (1978). **Üniversitede Okuyan TÜBİTAK Bursiyerlerinin Başarılarını Etkileyen Faktörler**. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Beane, J.A., Lipka, R.P. & Ludewing, J.W. (1980). *Synthesis of research on self-concept*. *Educational Leadership*, 38: 84-89.
- Beit-Hallahmi, B. (1989). **Prolegomena to the Psychological Study of Religion**. London and Toronto: Ass. Uni. Presses. (Bu eser, **Psikoloji, Din, Sanat, Kimlik** başlığıyla Hasan Kayıklık tarafından Türkçeye çevrilmiş, fakat henüz yayınlanmamıştır. Çalışmamızdaki ilgili alıntılar bu çeviriden yapılmıştır. (M.Y.).
- Bem, D.J. (1972). *Self-perception theory*. In L. Berkowitz (eds.) **Advances in Experimental Social Psychology**, Vol.: 6, New York: Academic Press.
- Berger, P. L. (1993). **Dinin Sosyal Gerçekliği**. Çev.: A. Coşkun, İst.: İnsan Yay.
- Bertelsen, P. (1996). General psychological principles in Kohut's self psychology reconsidered from a phenomenological perspective. *Jou. of Phenomenological Psychology*, 27(2): 146-174.
- Bhugra, D. (2002). *Self-concept: Psychosis and attraction of new religious movements*. *Mental Health, Religion & Culture*, 5 (3): 239-252.
- Bock, P.K. (2001). **İnsan Davranışının Kültürel Temelleri: Psikolojik Antropoloji**. Çev.: N.S. Altuntek, Ankara: İmge Kitabevi.
- Branden, N. (1969). **The Psychology of Self-Esteem**. Los Angeles, CA: Nash.
- Bruno, F.J. (1996). **Psikoloji Tarihine Giriş**. Çev.: G. Sevdiren, İst.: Kıbele Yay.

- Byrne, B.M. (1984). *The general/academic self-concept nomological network: A review of construct validation research*. **Review of Educational Research**, 54: 427-456.
- Byrne, D. (1974). **An Introduction to Personality**. (2nd Edition), New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs.
- Budak, S. (2000). **Psikoloji Sözlüğü**. Ank.: Bilim ve Sanat.
- Can, G. (1986). **Lise Öğrencilerinin Benlik Tasarım Düzeylerini Etkileyen Bazı Etmenler**. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: H.Ü. Eğitim Fakültesi Eğt. Bil. Böl.
- Cross, E.S. & Madson, L. (1997). *Models of the self-construals and gender*. **Psychological Bulletin**, 122 (1): 5-37
- Crossley, M.L. (2000). **Introducing narrative psychology: Self, trauma and the construction of meaning**. Buckingham: Open University Press.
- Cüceloğlu, D. (1991). **İnsan ve Davranışı**. (1. Baskı), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Çuhadaroğlu, F. (1986). **Adolesanlarda Benlik Saygısı**. (Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi). Ank.: Hacettepe Ün. Tıp Fak., Psikiyatri Böl.
- Demo, D.H. (1991). *The self-concept over time: Research, issues and directions*. **Ann. Review Sociology**, 18: 303-326.
- Duriez, B., Fontaine, J.R.J. & Luyten, P. (2003). *Dindarlık hayatımızı hâlâ etkiliyor mu? Çeşitli dindarlık tiplerine göre değer yapılarının farklılaşmasını destekleyen yeni deliller*. (Çev.: V. Uysal). **Marmara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi**, 24 (1): 25-42.
- Durkheim, E. (1969). **The Elementary Forms of the Religious Life**, (8 th printing), New York: The Free Press.
- Ekşi, A. & Özgüroğlu, M. (1992). *Adolans döneminde benlik imajı*. **1992 Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Günleri Kongre Kitabı** içinde, ss. 201-215, İzmir: Saray Tıp Kitabevleri.
- Eliade, M. (1995). **Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu**. Çev.: M. Aydın, Konya: Din Bilimleri Yay.
- Eisenberg, S. & Delaney, D.J. (1998). **Psikolojik Danışma Süreci**. Çev.: N. Ören ve M. Takkaç, İst.: M.E.B. Yay.
- Emavardhana, T. & Tori, C.D. (1997). *Changes in self-concept, ego defense mechanisms, and religiosity following seven-day Vipassana meditation retreats*. **Journal for the Scientific Study of Religion**, 36 (2): 194-206.
- Epstein, S. (1973). *The self-concept revisited or a theory of a theory*. **American Psychologist**, 28: 404-416.
- Epstein, S. (1980). *The self-concept: A review and the proposal of an integrated theory of personality*. In **Personality: Basic Issues and Current Research**, ed.: E. Staub, pp. 82-132. NJ: Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
- Erden, M. & Akman, Y. (1998). **Eğitim Psikolojisi: Gelişim-Öğrenme-Öğretme**. (6. Baskı), Ankara: Arkadaş Yayınevi.

- Ergener, F. (1985). **A Self Exploration Program to Facilitate Change in Self-Concepts of Students.** (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), İst.: Boğaziçi Ün., Eğitim Fak., Eğitim Bilimleri Böl.
- Erikson, E.H. (1968). **Identity: Youth and Crisis.** London.
- Erkan, G. (1986). **Boşanmanın Çocukların Benlik Tasarımı Düzeyine Etkisi.** (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: H.Ü. Eğitim Fak. Eğitim Bilimleri Bölümü.
- Fenigstein, A., Scheier, M.F. & Buss, A.H. (1975). *Public and private self-consciousness: Assessment and theory.* **Jou. of Consulting and Clinical Psychology**, 43: 522-527.
- Fenigsten, A. & Venable, P.A. (1992). *Paranoia and self-consciousness.* **Jou. of Personality and Social Psychology**, 62(1): 129-138.
- Fitts, W. (1965). **Tennessee Self-Concept Scale Manual.** Nashville: Tennessee Counselor Recordings and Tests.
- Fleming, J.S. & Courtney, B.E. (1984). *The dimensionality of self-esteem II: Hierarchical facet model for revised measurement scales.* **Jou. of Personality and Social Psychology**, 46: 404-421.
- Fordham, F. (1996). **Jung Psikolojisi.** Çev.: A. Yalçiner, İstanbul: Say Dağıtım.
- Franzoi, S.L. (1996). **Social Psychology.** Dubuque, IA: Brown and Benchmark.
- French, S. & Joseph, S. (1999). *Religiosity and its association with happiness, purpose in life, and self-actualization.* **Mental Health, Religion & Culture**, 2(2): 117-120.
- Gander, M.J. & Gardiner, H.W. (2001). **Çocuk ve Ergen Gelişimi.** (4. baskı), (Yayıma Haz.: B.Onur). Ank.: İmge Kitabevi.
- Geçtan, E. (1984). **Psikanaliz ve Sonrası.** İst.: Remzi Kitabevi.
- Geçtan, E. (1992). **Çağdaş Yaşam ve Normaldışı Davranışlar.** (8. Basım), İst.: Remzi Kitabevi.
- Geertz, C. (1975). *On the nature of anthropological understanding.* **American Scientist**, 63:47-53.
- Gezici, M. & Güvenç, G. (2003). *Çalışan kadınların ve ev kadınlarının benlik algısı ve benlik-kurgusu açısından karşılaştırılması.* **Türk Psikoloji Dergisi**, 18 (51): 1-14.
- Goffman, E. (1959). **The Presentation of Self in Everyday Life.** New York: Doubleday/ Anchor.
- Göka, E. (1999). **Bilimlerin Vicdanı Psikiyatri.** Ank.: Ütopya Yay.
- Grom, B. & Schmidt, J. (1979). **Auf der Suche nach dem Sinn des Lebens.** 4. Auflage, Freiburg-Basel-Wien: Herderbücherei.
- Güçray, S. (1989). **Çocuk Yuvasında ve Ailesi Yanında Kalan 9, 10 ve 11 Yaş Çocukların Öz-Saygı Gelişimini Etkileyen Bazı Faktörler.** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ank.: H.Ü. Sosyal Bil. Enst.
- Güngör, D. (1998). *Benlik karmaşıklığı.* **Türk Psikoloji Yazıları**, 1 (1): 81-92.
- Gür, A. (1996). **Ergenlerde Depresyon ve Benlik Saygısı İlişkisi.** (Yayınlanma-

- miş Y.Lisans Tezi), Ankara: H.Ü. Sosyal Bil. Enst.
- Gürel, H. (1986). **Yabancı Dil Olarak İngilizce Öğrenme Başarısı ile Öğrencilerin Akademik Benlik Tasarımları ve Tutumları Arasındaki İlişki.** (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ank.: Hacettepe Ün., Eğt. Fak., Eğt. Bil. Böl.
- Hamachek, D.E. (1988). *Evaluating self-concept and ego development within Erikson's Psychological Framework: A formulation.* **Jou. of Counseling and Development**, 66: 354-360.
- Hamachek, D.E. (1995). *Ergen benliğinin psikolojisi ve gelişimi.* J.F. Adams'ın (Eds.) **Ergenliği Anlamak** adlı eserinin içinde, ss.111-152, yayına haz.: B. Onur, Çev.: Ö.H. Ersever, Ank.: İmge Kitabevi.
- Harter, S. (1983). *Developmental perspectives on the self-system.* In Carmichael's **Manual of Child Psychology**, Vol. 4, ed. P.H. Mussen, New York: Wiley.
- Hasta, D. (2002). *Kendilik bilinci ve bazı değişkenler ile ilişkisi.* **Türk Psikoloji Bülteni**, 8 (24-25): 140-146.
- Hatipoğlu, Z. (1996). **Ergenlik Çağındaki Öğrencilerin Benlik Tasarım Düzeyleri ile Algılanan Davranışları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.** (Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi), İstanbul: M.Ü. Sosyal Bil. Enst.
- Hilgard, E.R. (1962). **Introduction to Psychology.** (3rd. Ed.). New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Hoelter, J. (1985). *The structure of self-conception: Conceptualization and measurement.* **Jou. of Personality and Social Psychology**, 40: 138-146.
- Holm, N.G. (2004). **Din Psikolojisine Giriş.** (Çev.: A. Bahadır). İst.: İnsan Yay.
- Horney, K. (1950). **Neurosis and Human Growth: The Struggle Toward Self-Realization.** New York: Norton.
- Hortaçsu, N. (1989). *Turkish students' self-concepts and reflected appraisals of significant others.* **Inter. Jou. of Psychology**, 24: 451-463.
- Hökelekli, H. (1993). **Din Psikolojisi.** Ankara: TDV Yayınları.
- James, W. (1952/1890). **The Principles of Psychology.** Chicago: Encyclopedia Britannica.
- Jung, C.G. (1968). **Two Essays on Analytical Psychology.** (Eng. Trans.: R.F.C. Hull), Ohio: Meridian Books, Vol.:VIII.
- Jung, C.G. (1979). **Aion.** (Eng. Trans.: R.F.C. Hull), (2nd Edition), New Jersey: Princeton University Press, Vol: IX, Part II.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1998). **Kültürel Psikoloji: Kültür Bağlamında İnsan ve Aile.** İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yay.
- Kapıcı, E.G. (2004). *İlköğretim öğrencilerinin zorbalığa maruz kalma türünün ve sıklığının depresyon, kaygı ve benlik saygısıyla ilişkisi.* **Ankara Ün. Eğt. Bil. Fak. Dergisi**, 37 (1): 1-13.
- Kaplan, H.B. (1986). **Social Psychology of Self-Referent Behavior.** Plenum.
- Karadağlı, A. (1992). *Öğrenci hemşirelerin benlik-saygısı düzeyleri ile algıladıkları okul yaşantıları arasındaki ilişkinin incelenmesi.* **1992 Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Günleri Kongre Kitabı** içinde, ss.251-260, İzmir: Saray Tıp

Kitabevleri.

- Karakitapoğlu-Aygün, Z. (2004). *Self, identity, and emotional well-being among Turkish university students*. *The Jou. of Psychology*, 138 (5): 457-478.
- Kayıklık, H. (2000). **Dini Yaşayış Biçimleri: Psikolojik Temelleri Açısından Bir Değerlendirme**. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir: D.E.Ü. Sosyal Bil. Enst.
- Kısa, C. (2005). **Carl Gustav Jung'ta Din ve Bireyleşme Süreci**. İzm.: İzmir İlahiyat Vakfı Yay.
- Kihlstrom, J. F. & Cantor, N. (1984). *Mental representations of the self*. *Adv. Exp. Social Psychology*, 17: 1-47.
- Kitayama, S. (1992). *Some thoughts on the cognitive-psychodynamic self from a cultural perspective*. *Psychological Inquiry*, 3 (1): 41-44.
- Kohut, H. (1979). *The two analyses of Mr Z*. *Inter. Jou. of Psychoanalysis*, 60: 3-27.
- Kohut, H. (1998_a) **Kendiliğin Çözümlemesi**. Çev.: C Atbaşoğlu, B Büyükkal, C İşcan. İstanbul: Metis Yay., (İngilizce orjinalinin basım tarihi:1971).
- Kohut, H. (1998_b) **Kendiliğin Yeniden Yapılanması**. Çev.: O Cebeci. İstanbul: Metis Yay., (İngilizce orjinalinin basım tarihi:1977).
- Kotre, J. (1985). **Outliving the Self**. Baltimore: Johns Hopkins Ynv. Press.
- Kozacıoğlu, G. & Gördürür, H.E. (1995). **Bireyden Topluma Ruh Sağlığı**. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Kula, M.N. (2001). **Kimlik ve Din: Ergenler Üzerine Bir Araştırma**. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Kula, M.N. (2002). **Deprem ve dini başa çıkma**. *Gazi Ün. Çorum İlahiyat Fak. Dergisi*, 1(1): 1-25.
- Kulaksızoğlu, A. (2001). **Ergenlik Psikolojisi**. (4. Basım), İst. : Remzi Kitabevi.
- Kuzgun, Y. (1982). *Kendini gerçekleştirme*. A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. **Felsefe Araştırmaları Enst. Dergisi**, ss.167-178.
- Küçükcan, T. & Köse, A. (2000). **Doğal Afetler ve Din: Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme**. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Latkin, C.A. (1990). *The self-concept of Rajneeshpuram commune members*. *Jou. for the Scientific Study of Religion*, 29 (1): 91-98.
- Levenson, M.R. & Khilwati, A.H. (1999). *Mystical self-annihilation: Method and meaning*. *The Int. Jou. for the Psychology of Religion*, 9 (4): 251-257.
- Linville, P.W. (1987). *Self-complexity as a cognitive buffer against stress-related illness and depression*. *Jou. of Personality and Social Psychology*, 52: 663-676.
- Lupfer, M.A., Brock, K.F. & De Paola, S.J. (1992). *The use of secular and religious attributions to explain everyday behavior*. *Jou. for the Scientific Study of Religion*, 31 (4): 486-503.
- Markus, H.R. (1983). *Self-knowledge: An expanded view*. *Jou. of Personality*, 51: 543-565.

- Markus, H.R. & Zajonc, R.B. (1985). *The cognitive perspective in social psychology*. In **The Handbook of Social Psychology** (Vol. I, 3rd Ed.), ed.: G. Lindzey & E. Aronson, pp. 137-230, Random House.
- Markus, H.R. & Kitayama, S. (1991). *Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation*. **Psychological Review**, 98: 224-252.
- Markus, H.R. & Kitayama, S. (2003). *Culture, self, and the reality of the social*. **Psychological Inquiry**, 14(3-4): 277-283.
- Markus, H.R. & Wurf, E. (1987). *The dynamic self-concept: A social psychological perspective*. **Ann. Review Psychology**, 38: 299-337.
- Marsh, H.W. (1987). *Masculinity, femininity and androgyny: Their relations with multiple dimensions of self-concept*. **Multivariate Behavioral Research**, 22: 91-118.
- Marsh, H.W., Barnes, J. & Hocevar, D. (1985). *Self-other agreement on multidimensional self-concept ratings: Factor analysis & multitrait-multimethod analysis*. **Jou. of Personality and Social Psychology**, 49: 1360-1377.
- May, R. (1998). **Kendini Arayan İnsan**. Çev.: A. Karpat, (2. Baskı), İstanbul: Kuraldışı Yay.
- McCann, C.D. (1992). *The psychoanalytic self and the cognitive self: Toward a meeting of the minds*. **Psychological Inquiry**, 3(1): 44-47.
- Nash, J. (1970). **Developmental Psychology: A Psychobiological Approach**. New Jersey: Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs.
- Nelson-Jones, R. (1982). **Danışma Psikolojisi Kuramları**. (Çevirenler ed.: F. Akkoyun), basıldığı yer adı yok, orijinalinin basım yeri: Cassel Educational Limited.
- Newman, J.S. & Pargament, K.I. (1990). *The role of religion in the problem solving process*. **Review of Religious Research**, 31 (4): 390-404.
- Offer, D., Ostrov, E. & Howard, K.I. (1982). **The Offer Self-Image Questionnaire for Adolescents: A Manuel**. (3rd. Ed.), Chicago: Michael Reese Hospital.
- Okumuş, E. (2003). **Toplumsal Değişme ve Din**. İstanbul: İnsan Yay.
- Öner, U. (1985). *Benlik gelişimine ilişkin kuramlar*. **Ergenlik Psikolojisi** adlı eserin içinde, ed.: B. Onur, Ank.: Hacettepe-Taş Kitapçılık
- Özdoğan, Ö. (1995). **Dindarlıkla İlgili Bazı Faktörlerin Kendini Gerçekleştirme Düzeyine Etkisi**. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: A.Ü. Sosyal Bil. Enst.
- Pargament, K.I. (1997). **The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice**. New York: The Guilford Press.
- Pargament, K.I., Ishler, K., Dubow, E., Stanic, P., Rouiller, R., Crowe, P., Cullman, E., Albert, M. & Royster, B.J. (1994). *Methods of religious coping with the Gulf War: Cross-sectional and longitudinal analyses*. **Jou. for the Scientific Study of Religion**, 33(3): 347-361.
- Pargament, K.I., Olsen, H., Reilly, B., Falgaut, K., Ensing, D.S. & Van Haitma, K. (1992). *God hep me (II): The relationship of religious orientations to religious coping with negative life events*. **Jou. for the Scientific Study of**

- Religion**, 31 (4): 504-513.
- Park, C., Cohen, L.H. & Herb, L. (1990). *Intrinsic religiousness and religious coping as life stress moderators for Catholics versus Protestants*. **Jou. of Personality and Social Psychology**, 59 (3): 562-574.
- Peker, H. (2000). **Din Psikolojisi**. Samsun: Aksiseda Mat.
- Raimy, V.C. (1948). *Self-references in counseling interviews*, **Jou. of Consulting Psychology**, 12: 153-163.
- Rogers, C.R. (1942). **Counseling and Psychotherapy: Newer Concepts in Practice**. Boston: Houghton.
- Rogers, C.R. (1951). **Client-Centered Therapy**. Boston: Houghton.
- Rogers, C.R. (1961). **On Becoming a Person**. Boston: Houghton.
- Rosenberg, M. (1962). *The dissonant religious context and emotional disturbance*. **American Jou. of Sociology**, 68: 1-10.
- Rosenberg, M. (1965). **Society and the Adolescent Self-Image**. Princeton: Princeton University Press.
- Rosenberg, M. (1989). *Self-concept research: A historical overview*. **Social Forces**, 68 (1): 34-44.
- Rousseau, J.J. (1943). **Emil (Yahut Terbiyeye Dair)**. (Çev.: H.Z. Ülken, A.R. Ülgener ve S. Güzey). Türkiye Yayınevi.
- Rugancı, R.N. (1995). *Private and public self-consciousness subscales of the Fenigstein, Scheier and Buss Self-Consciousness Scale: A Turkish translation*. **Personality and Individual Differences**, 18(2): 279-282.
- Sarı, E. (1998). *Benlik kavramının gelişimine ilişkin kuramsal açıklamalar*. **Milli Eğitim**, 138: 33-37.
- Sayar, K. (2003). *Kültürel bakış açısından benlik ve kişilik*. **Yeni Symposium**, 41 (2): 78-85.
- Sayar, K. (2000). *Geçmişin bilgeliği bugünün psikoterapileriyle buluşabilir mi? Sufi psikolojisi örneği*. **Sufi Psikolojisi** (Ed.: K. Sayar) adlı kitabın içinde, ss. 11-40, İst.: İnsan Yay.
- Sayıllı, M., Yılmaz, A.G. & Uçanok, Z. (2002). *Ergenliğe geçişte bilgilendirmenin ergenin bilgi düzeyi ve benlik algısına etkisi*. **Türk Psikoloji Dergisi**, 17 (50): 47-58.
- Schultz D.P. & Schultz, S.E. (2001). **Modern Psikoloji Tarihi**. İst.: Kaknüs Yay.
- Shafii, M. (2000). *Varoluşsal vuslat: Benlikten kurtuluş*. **Sufi Psikolojisi** (Ed.: K. Sayar) adlı kitabın içinde, ss. 93-119, İst.: İnsan Yay.
- Shavelson, R.J., Hubner, J.J. & Stanton, J.C. (1976). *Self-concept: Validation of construct interpretation*. **Review of Educational Research**, 46: 407-441.
- Snyder, M. (1972). *Individual differences and the self-control of expressive behavior*. **DAI**, 33, 4533A-4534A.
- Snygg, D. (1941). *The need for a phenomenological system of psychology*. **Psychological Review**, 48: 404-424.

- Sondhaus, E.L., Kurtz, R.M. & Strube, M.J. (2001). *Body attitude, gender, and self-concept: A 30-year perspective*. *The Jou. of Psychology*, 135 (4): 413-429.
- Spilka, B., Schaver, P. & Kirkpatrick, L. (1985). *A general attribution theory for the psychology of religion*. *Jou. for the Scientific Study of Religion*, 204(1): 1-18.
- Sullivan, H.S. (1947). *Conceptions of Modern Psychiatry*. Washington: W.A. White Found.
- Sümertaş, A. (2003). *İçedönük Dindarlıkla Benlik Tasarımı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma*. (Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi), İzmir: D.E.Ü.Sosyal Bil. Enst.
- Stephenson, W. (1953). *The Study of Behavior: Q-Technique and Its Methodology*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Şafak, C. & Arkar, H. (2003). *Aile terapisi bağlamında "kendilik"*. *Türk Psikoloji Yazıları*, 6(11): 43-52.
- Tamar, M., Erermiş, S. & Aydın, C. (1992). *Çocuk psikiyatrisine başvuran ergenlerde kendilik kavramı*. **1992 Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Günleri Kongre Kitabı** içinde, ss. 406-417, İzmir: Saray Tıp Kitabevleri.
- Terbaş, Ö. (2004). *Kendilik psikolojisi kuramına göre kendilik bozuklukları: Bir olgu sunumu*. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 15(1): 70-76.
- Thompson, S.C. (1981). *Will it hurt less if I can control it? A complex answer to a simple question*. *Psychological Bulletin*, 90: 89-101.
- Torucu, B.K. (1992). *13-14 yaşındaki gençlerin sosyo-ekonomik düzeyi ve ana-baba tutumlarındaki farklılıkların belirlenip, benlik saygısına etkisinin araştırılması*. **1992 Çocuk ve Ergen Psikiyatrisi Günleri Kongre Kitabı** içinde, ss. 241-256, İzmir: Saray Tıp Kitabevleri.
- Tura, S.M. (1996). **Freud'dan Lacan'a Psikanaliz**. İst.: Ayrıntı Yay.
- Uluğtekin, S. (1985). *Hükümlü çocukların benlik tasarımlarıyla yeniden toplumalaşmaya yatkınlıkları arasındaki ilişkiler*. **XXI. Ulusal Psikiyatri ve Nörolojik Bilimler Kongresi Bilimsel Çalışmaları**, ss. 109-113.
- Uysal, V. (1996). **Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri**. İst.: İFAV Yay.
- Vergote, A. (1999). **Din, İnanç ve İnançsızlık**. Çev.: V. Uysal, İstanbul: İFAV Yay.
- Verkuyten, M. (1989). *Self-esteem and the evaluation of ethnic identity among Turkish and Dutch adolescents in the Netherlands*. *The Jou. of Social Psychology*, 130 (3): 285-297.
- Wach, J. (1990). **Din Sosyolojisi**. Çev.: Ü. Günay, Kayseri: E.Ü. Yayınları.
- Watkins, D., Adair, J., Akande, A., Cheng, C., Fleming, J., Gerong, A., Ismail, M., McInerney, D., Lefner, K., Mpofo, E., Regmi, M., Singh-Sengupta, S., Watson, S. Wondimu, H. & Yu, J. (1998). *Cultural dimensions, gender, and the nature of self-concept: A fourteen-country study*. *Int. Jou. of Psychology*, 33(1): 17-31.

- Westen, D.(1990). *The relations among narcissism, egocentrism, self-concept, and self-esteem: Experimental, clinical, and theoretical considerations. Psychoanal. Contemp. Thought*, 13: 185-241.
- Yalçın, Ş. (1995). *Anlam arayışı. Bilgi ve Hikmet*, 10: 136-139.
- Yanbastı, G. (1990). **Kişilik Kuramları**. İzmir: Ege Üniv. Basımevi.
- Yaparel, R. (1994). *Depresyon ve dini inançlar ile tabiatüstü nedensel yüklemeler arasındaki ilişkiler. D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, 8: 275-299.
- Yaparel, R. (1999). *Doğum kontrolüne ilişkin tutumların oluşmasında dinsel ve dinsel olmayan (seküler) bilginin rolü. İslamiyat*, 2(1): 133-140.
- Yıldız, M. (2004). *İpek böceklerinde kendini gerçekleştirme kavramına ilişkin bazı ipuçları. D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: XIX, ss.:137-152.
- Yörükkan, T. (2000). **Alfred Adler: Bireysel Psikolojisi, Sosyal Roller ve Kişilik**. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Yörükoğlu, A. (1993). **Gençlik Çağı: Ruh Sağlığı ve Ruhsal Sorunlar**. (8. Baskı) İst.: Özgür Yayın-Dağ.